

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NJP fot. 1992. – *Südostansicht der Kirche.*

ANST KIRKE

ANST HERRED

Sognet nævnes første gang 1280, da Erik Nielsen skødede gods i Anst herred til biskoppen af Ribe som erstatning for de kirketiender, han uretmæssigt havde oppebåret af bl.a. Anst sogn.¹ I kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til en afgift på 5 skilling sølv (jfr. s.1020f.). En diakon i Anst er nævnt 1280;¹ sognepræster er omtalt fra og med 1471.² Ifølge Ribe bispekrønike var en »Niels fra Anst« en af de tre præster ved domkirken forud for domkapitlets oprettelse 1145.³ Oplysningen er blevet læst således, at Niels tillige var præst i Anst (jfr. ndf. under forskningsoversigten).

Anst var antagelig allerede fra 1400'rne hovedsogn til Gesten, indtil dette blev et eget pastorat 1886. Præstegården lå fra gammel tid i Gamst,⁴ hvor sognepræsten boede allerede 1471.⁵

Kronen havde middelalderen igennem betydelige godsbesiddelser i sognet.⁶

Kirken blev 1699 udlagt fra kronen til oberst Ditlev Brockdorff til Hvolgård og Estrup.⁷ Den overgik sammen med Estrup 1701 til Brockdorffs svoger, generalløjtnant Theodosius Levetzow (til Oksholm), som beholdt kirken (jfr. altersølv), da han 1704 afhændede Estrup. Levetzows enke Anna Margrethe Brockdorff (til Bygholm) solgte 1753 kirken til kancelliråd Frederik Lautrup til Estrup. Sønnen Henrik H. C. Lautrup afhændede den 1771 til ritmester Hans Nicolai Hoff, Silkeborg.⁸ Fra 1774 ejedes kirken af borgmester i Kolding Hans Junghans (jfr. indskrift-tavle på tårnet, dåbsfad og mindetavle nr. 2),⁹ som 1805 solgte den til Johan Schmidt, Røjgård i Gesten sogn.¹⁰ Denne afhændede 1806 kirken til stiftamt-

mand W. J. A. Moltke i Ribe.¹¹ Fra 1812¹² ejedes kirken af proprietær P. Momsen, Sønderskov, hvis søn Jens Rahr Momsen 1856 solgte den til et interessentskab bestående af de fleste tiendeydere i sognet. Kirken overgik til selveje 1. januar 1914.¹³

Kongen bad 1567 lensmanden Axel Viffert undersøge kirkerne i Anst og Erst (Lejrskov), da der ifølge værgerne var fare for, at de ville falde ned, hvis de ikke blev udbedret. Hvis oplysningerne var rigtige, skulle Viffert lade værgerne beholde kirkens part af tienden til kirkernes istandsættelse.¹⁴

Præsten, den topografiske forfatter Jon Jensen Kolding (sognepræst 1578-1609)¹⁵ forestod sammen med Caspar Markdanner (lensmand på Koldinghus 1585-1617), betydelige forbedringer og nyanskaffelser: alterstager 1589, klokke 1590, tårn 1592, stolestader o. 1600, prædikestol 1602 og kassetteløfter 1605. Jon Jensen opsatte 1602 en mindetavle for Markdanner (s. 2503) og affattede en gravskrift (jfr. epitaf nr. 1) over sin lærde forgænger Jens Simonsen (†1577), som 1574 havde indrettet et bibliotek bag alteret (s. 2500).¹⁶

Sagn. Den romanske gravsten indmuret i våbenhusets sydside (s. 2507) har givet anledning til en del sagdannelse. Menneskene (der opfattedes som et ægtepar eller to jomfruer) skulle være kirkens grundlæggere og koen være alt, hvad der var tilbage af formuen, da kirken stod færdig.¹⁷ – En ulæselig grav-

sten på kirkegården (Jon Jensens?) skal være lagt over en håndværker, som styrtede ned fra kirkens tag. Bag alteret stod en blodpletet, læderbetrukket stol, hvor et menneske skulle være enten slået ihjel eller død af skræk.¹⁸

Hærværk. Ifølge kirkens regnskabsbog 1617-62, der blev revideret af lensmanden på Koldinghus, blev alle vinduer 1620-21 »slet og aldeles udslagen enten af et modvilligt eller afsindigt menneske«. Efter Kejserkrigen 1630 blev glasset, som fjenderne havde slået ud, da de plyndrede kirken, fornyet.¹⁹

Kirken er rejst øverst på en bank midt i landsbyen, der tidligere regnedes for en fast station på rejsen mellem Kolding og Ribe. Standspersoner overnattede flere gange i præstegården i Gamst,¹² og her bad Frederik II 1588 lensmanden sørge for bygningen af et tårn, fordi kirken lå på en alfarvej.²⁰ Mindetavlen for Markdanner 1602 (s. 2503) fremhæver kirkens markante beliggenhed: »betragt, du vandringsmand, denne bygning ragende til vejrs på den høje bakke«.²¹

Kirkegården har bevaret sine gamle grænser, således som disse fremgår af matrikelkortet 1773 (fig. 4). De tidligere kampestensdiger er i begyn-

Fig. 2. Kirken set fra sydøst. Blyantstegning af Andreas Clemmensen august 1875. – *Südostansicht der Kirche, 1875. Zeichnung, Bleistift.*

Fig. 3. Luftfoto af kirken og kirkegården set fra sydvest. Sylvest Jensen fot. 1947. Det kgl. Bibliotek. – *Luftaufnahme von Kirche und Friedhof Südwestansicht.*

delsen af 1900'rne ændret til cementafdækkede kløvstensmure i syd og vest og til en lav mur med en bøgehæk mod nord og øst. Det stærkt faldende terræn mellem kirken og norddiget fastholdes af flere stensætninger med få meters mellemrum. Blandt kampestenene er en del romanske kvadre, der blev overflødige ved genombrydningen af skibets vestgavl 1926.

Kirkegårdens *hovedindgang*, fra 1868,¹³ i nord-siden nær det nordøstre hjørne, består af en port flankeret af to låger mellem fire granitpiller, afsluttet med små stenkugler. En vestre køreport, der leder ind fra parkeringspladsen (den gamle skolegård), lukkes ligesom fire andre låger, midt i hver side af kirkegården, af jerngitre fra 1930'rne. – †*Indgange*. Den nordre port var i 1600'rne en muret og teglhængt portal, mens tre låger (»stetter«), i øst, vest og nord(?), havde murede piller og tag skiftevis af tegl og ege-fjæl.²² Dyrenes adgang gennem lågerne hindredes af smedede †*riste*²³ og bomme. Portalen og

stetterne var ligesom tårnet i 1600'rne kalket med »brunrødt«.²⁴

Beplantning. Kirkegården skærmes af store kastanjetræer mod syd og vest, plantet udenfor diget. Omkring kirken gror seljerøn og indenfor østdiget egetræer, heriblandt også pyramideeg.

– Kirkeejeren Hans Junghans lod i slutningen af 1700'rne plante asketræer.¹² 1792 beklagede synet, at græsset ikke blev slået, men »på det skammeligste brugt af den, som har det i leje, til at opædes og optrækkes af kvæg, får og svin«.²⁵ Luftbilledet 1947 (fig. 3) viser kirkegården næsten helt tilgroet med birketræer.

Et *kapel* af røde sten og med afvalmet tag er 1974 opført vest for kirkegården efter tegning af arkitekt Jakob Mortensen, Vejen. Bygningen er 1989 forlænget mod syd med mandskabsrum og toiletter. Et ældre, hvidt og teglhængt †*kapel*, indenfor vestdiget, blev revet ned 1974.

– Et »kirkehus« tilhørende kirken er nævnt 1839.¹³

BYGNING

Kirken er en stor kvaderstensbygning af granit, formodentlig fra 1175-1225, bestående af apsis, kor og skib, forlænget mod vest endnu i romansk tid. Til kirken er i senmiddelalderen føjet et våbenhus foran skibets sydportal og 1592 et tårn med løgspir ved skibets vestgavl. Orienteringen afviger betydeligt: ca. 20 grader mod nord. Byggegrunden har faldt til alle fire sider, stejlest mod øst og nord.

Forskningsoversigt. Kirken og søjleportalen har siden Jacob Helms' bog om Ribe domkirke, 1870,²⁶ spillet en betydelig rolle i den kunsthistoriske litteratur. Helms påviste som den første apsidens hesteskoform, et sjældent træk den har fælles med domkirken, og pegede endvidere på korbuekragbåndene og portalens baser og kapitæler, hvis profiler og detaljer han genfandt i domkirken. Afhængigheden fandt han bestyrket i bispekrønikens omtale af Niels fra Anst som præst ved domkirken kort før 1145 (jfr. ovf.): »så vil det sikkert ikke blive anset for at være for dristig en slutning, når det antages, at (Anst) er opført meget nær samtidig med (domkirkens) ældre afsnit, men at der også ved dens opførelse har fundet en ganske særlig nær forbindelse sted mellem denne mindre kirke og moderkirken«. Helms gentog argumentationen i Danske Tufstenskirker, 1894,²⁷ og fastholdt en datering til midten af 1100'rne.

Fig. 4. Matrikelkort 1:10000, målt af Torm 1773. Ret-telser medtaget indtil 1847. Kopieret af Anna Thor-sen. – *Katasterkarte, vermessen 1773.*

Valdemar Kochs opmålinger af kirken, 1891-92, blev publiceret 1903 i Jyske Granitkirker.²⁸ I hans ledsagende beskrivelse, suppleret af M. Mackeprang, sættes kirkens opførelse til »antagelig ved midten af det 12. årh.« Francis Beckett fremstillede i Danmarks Kunst, 1924, Ribe domkirke som »en fader og et forbillede« for stiftets landsbykirker, og fremholdt, at Anst – som en ren – har en apsis større end halvcirklen.²⁹

M. Mackeprang gjorde 1941 kirkebyggeriet

fri af bindingen til den omtalte Niels af Anst. Han anså døbefonten for at være udført af samme mester som portalen og den romanske gravsten (s. 2507) og fandt, at granitskulpturen med udgangspunkt i klædedragten formodentlig skulle dateres til o. 1200.³⁰ I værket om de Jyske Granitportaler, 1948, regnes kirken sammen med Skanderup og Vamdrup som døtre af moderkirken i Ribe. Portalen i Anst er hovedstykket blandt den såkaldte Ribegruppens fir-søjleportaler, hvad der for Mackeprang finder sin »naturlige forklaring« i, at kirken fra gammel tid var nøje knyttet til domkirken; som bevis herfor fremføres igen præsten Niels.³¹ – Elna Møller har ovenfor (s. 145ff.) dateret domkirkens østparti med apsis og tværskib til tiden ca. 1150-75 (jfr. s. 145ff.). Hun fandt 1979,³² at en række jyske granitkvaderkirker må have fået deres søjleportaler under påvirkning af Kathoved-døren.

Det forekommer rimeligt at pege på de fælles

træk mellem Anst og domkirken (se ndf. om apsis, korbuekragbånd og sydportal), selvom formsprog og detaljer formodentlig var tidens fælles gods, der kunne indlænes fra flere forskellige steder. Oplysningen om Niels fra Anst gør det tænkeligt, at sognet (hvor kronen havde betydelige besiddelser) har haft en særlig tilknytning til stiftskirken, men siger derimod intet om kirkens datering. I 1140'erne har kirken højst sandsynlig været en *†trækirke*, som senere er veget for den nu stående stenkirke. Hvornår det er sket, kan ikke endelig afgøres. Portalens terningkapitæler og profilerne i korbuens kragbånd ligner detaljerne i domkirkens langhus, opført som 2. etape i det store byggeri, hvorfor

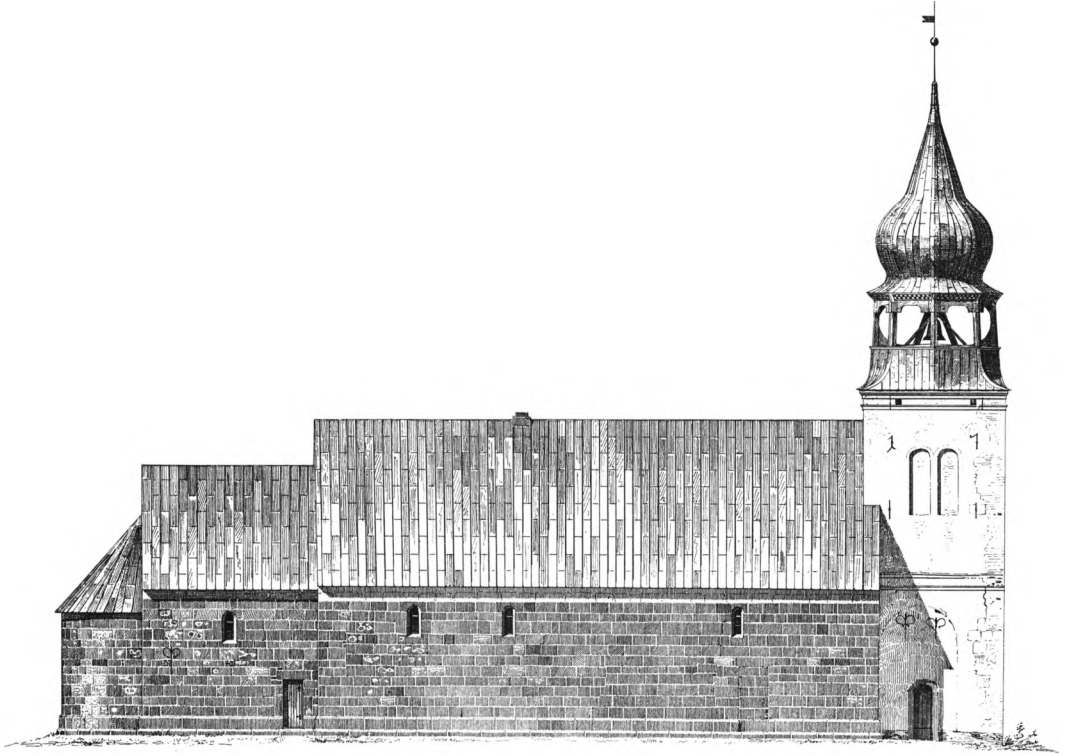

Fig. 5. Kirkens nordside 1:300, målt og tegnet af V. Koch 1892. Efter Jydske Granitkirker. – *Nordseite der Kirche*, 1892.

en datering til 1175-1225 må forekomme sandsynlig. De romanske $\ddot{r}$ kalkmalerier i koret, undersøgt 1977, peger dog nærmest mod 1100'rne.

Plan og opstalt. Kvaderstenskirken har før skibets vestforlængelse været ca. 28 m lang mod nu godt 32 m. *Apsidens* grundplan er som nævnt af hesteskoform: den udvendige runding udgør

mere end halvdelen af en cirkel (jfr. fig. 6). Ud over domkirkens apsis og bueslagene over Kathoveddørens tympanon³³ kendes formen ellers ikke i jysk kirkebyggeri.³⁴ I Anst følger taget (i sin nuværende udformning) ikke murens hesteskoform, hvorfor det raffinerede arkitektoniske træk ikke umiddelbart opleves, når man betrag-

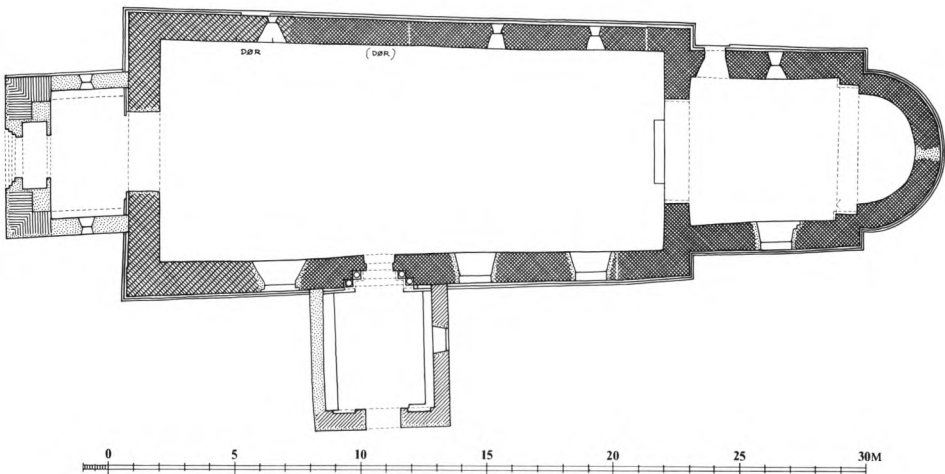

Fig. 6. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Jacobsen 1992 og tegnet af Marianne Nielsen samme år. – *Grundriss*.

Fig. 7. Kirken set fra nordøst. NJP fot. 1992. – *Nordostansicht der Kirche.*

ter bygningen udefra. Apsiden åbner sig mod koret i sin fulde bredde og er således betydeligt bredere end korbuen. Koret er formodentlig tænkt som et indvendigt kvadrat, men er noget skævt afsat. Både korets og skibets mure divergerer mod vest, et forhold der blev ekstra udtalt ved forlængelsen af skibet; den udflyttede vestgavl er (indvendig målt) en meter bredere end triumfgavlen. Murtykkelsen varierer mellem 1,1 og 1,2 m.

Bygningen er disponeret med en dør i korets nordside og to døre (den søndre udformet som en søjleportal) vestligst i skibets langmure. Det nordre dørsted, hvoraf nu intet spores, må som i Gesten og Skanderup være lukket i forbindelse med skibets forlængelse og en ny dør (der igen er tilmuret) etableret længere mod vest. Af de oprindelige, højt placerede, små vinduer var der

ét midt i apsis, ét i hver af korets sider og to vinduer i skibets langsider øst for dørene. Hvad der herudover har været af åbninger (døre og vinduer) er ukendt.

Der er en betydelig højdeforskel (0,9 m) mellem apsis og kor. Koret er til gengæld kun få tommer lavere end skibet, hvis mure måler 5,2 m i højden (over soklen). Facaderne er glatte og uden udsmykning. Ud over den profilerede sokkel (se ndf.) er de dekorative led begrænset til apsis- og korbuens kragbånd og sydportalen.

Materialer og opbygning. De kvaderklædte mure hviler på en *dobbelt sokkel* med en udfladiget rundstav over en skråkant (jfr. s. 2364, fig. 27 og 28).³⁵ Regnet fra neden er de to skifter henholdsvis 28 og 49 cm høje, svarende til 1 og 1 3/4 jyske fod.³⁶ Øverste sokkelled i korets østhjørner har (nu forvitrede) hjørneknopper. Flere

kvadre, navnlig i kirkens østre del og øverst i soklen, er af betydelig længde: to af de krumme apsiskvadre måler hver 180 cm, og i murene er andre på 190, 191 og 198 cm. De spidsvinklede hjørner mellem apsis og kor er i øverste sokkelskifte hugget i én sten (fig. 8). Reparationer med teglsten viser, at apsiskvadrene flere gange er sat om, i forbindelse med halvkuppelhvælvets nedtagning 1652 og igen 1881 (se ndf.).

Som det var almindeligt, er byggeriet foregået fra øst mod vest og i flere *etaper*. Først har man opført apsis, kor og triumfgavl, hvorefter arbejdet har hvilet en (kort?) tid, inden man fortsatte vestover med skibets langmure. »Byggestoppet« ses i soklen 2-3 m fra skibets østhjørner: vest for denne linie er skråkantedet mindre stejlt, og i facaden herover ses brud i kvadrenes skiftegang. Kor og triumfgavl er muret af tretten skifter, skibets langsider har tolv skifter. Midt i skibets nordside, 3,5 m vest for det midterste vindue, iagttages endnu et spring i skiftegangen til og med ottende skifte. Også her er der formentlig tale om en – kortere eller længere – standsning i byggeriet.

Skibets oprindelige længde lader sig nu kun bestemme udfra spinkle revner i væggene. Under en restaurering 1926 fandt man fundamentet til *†vestgavlen* »omtrent ud for det vestligste vindue i nordsiden«. ¹²

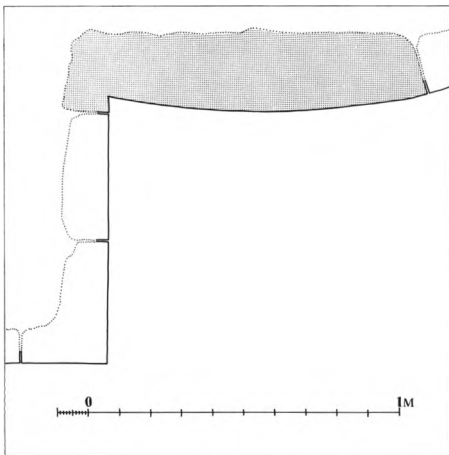

Fig. 8. Sammenstødet mellem apsis og kor, sydsiden. Målt af Henrik Jacobsen, tegnet af Marianne Nielsen 1992. – *Verbindung zwischen Apsis und Chor, Südseite*.

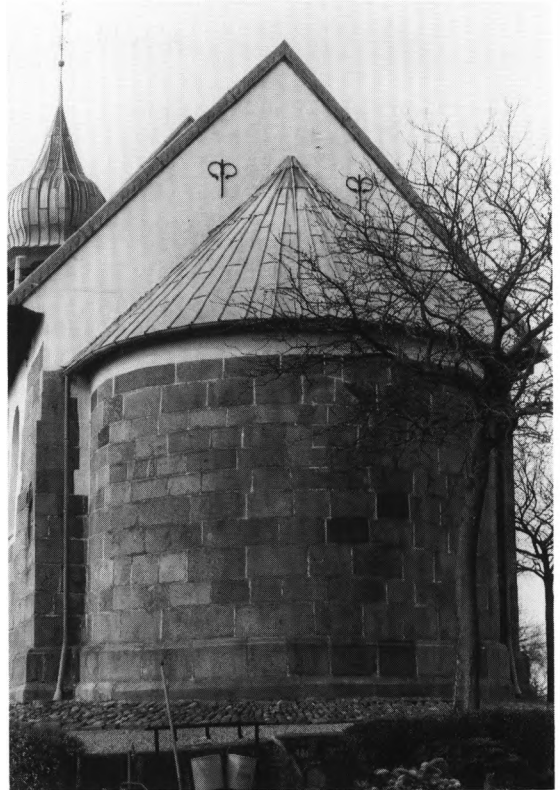

Fig. 9. Apsis. NJP fot. 1992. – *Apsis*.

Vinduer. Det tilmurede, rundbuede og smigede vindue midt i apsidens dækkes af et stik af fire kilesten; siderne er af rejste kvadre, og sålbænken er udhugget i én (krum) sten. Vinduet, der ikke spores indvendig, blev lukket ved apsidens omsætning 1881.³⁷ Karmstenene sidder lidt sydligere end bygningens længdeakse og kan være flyttet. De tre vinduer i nordsiden, ét i koret og to i skibet, har monolite overliggere og sålbænksten. Korvinduets sider er af rejste kvadre, de øvrige af almindelige kvadre. Vinduerne lysninger er formodentligt lidt udvidet i forbindelse med indsættelsen af moderne trækarmer.

Døre. Åbningen i korets nordside, en såkaldt præstedør, er placeret nær hjørnet mod skibet. Den lille firkantede åbning, kun 1,9 m høj, bryder øverste sokkelskifte, og skråkantedet herunder tjener som dørtrin. Siderne er dannet af rejste kvadre, og døren dækkes ude og inde af vandrette overliggere. Døren er åbnet igen 1889 efter en tid at have været tilmuret.

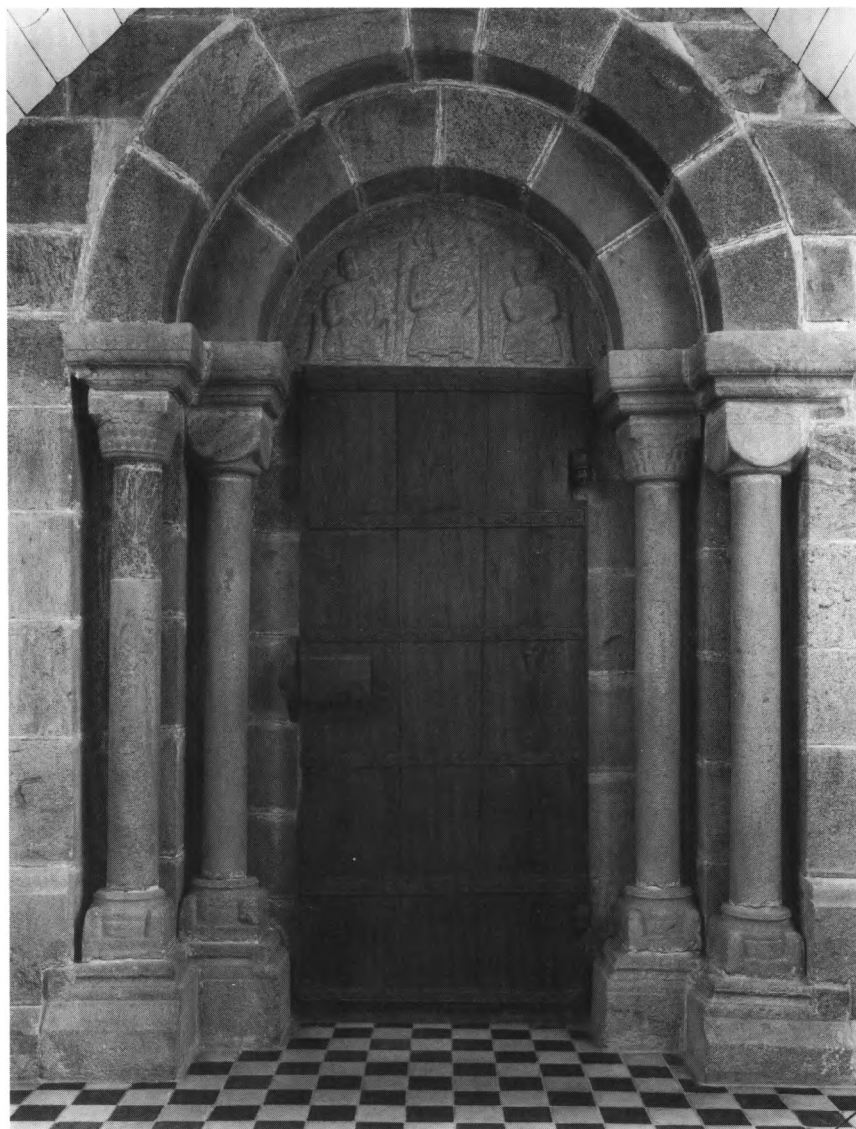

Fig. 10. Skibets sydportal (s. 2470). NE fot. 1985. – *Säulenportal in Schiffssüdwand.*

Skibets *syddør* (fig. 10 og 12) er en smukt opbygget firsøjleportal, der af M. Mackeprang henregnes til den såkaldte Ribegruppe.³⁸ Tympanet prydes af et relief af Kristus mellem Peter og Paulus, et motiv der tillige findes i nabokirkernes nordportaler i Skanderup (s. 2547) og Vamdrup.

Granitportalens opad smalnende åbning bryder bygningens sokkel. Den slidte tærskel er 27,5 cm bred (1 fod), svarende til tykkelsen af karmene. Tympanet, der tjener som dæksten, omslutes af to rundbuede kilestensstik, som

bæres af to søjlepar med slanke, monolite³⁹ skafter, henholdsvis 16 (indersøjlerne) og 19 cm i diameter. Plinterne viderefører på ydersiden bygningens skråkantled og har en attisk profil, der gentages i kragbåndene. De ligeledes attisk profilerede baser har høje foroven krummede hjørneklodser. I basen under vestre indersøjle er de to østre hjørneklodser erstattet med små, langhårede hoveder (fig. 14), som minder om hovederne på domkirkeapsidens nederste galleri (jfr. s. 201).⁴⁰ To af de fire kapitæler har en korintiserende udsmykning (fig. 13) med to kranse

Fig. 11. Skibets sydportal. Tympanon. Tronende Kristus (s. 2473). NE fot. 1985. – Säulenportal. Christusbildung.

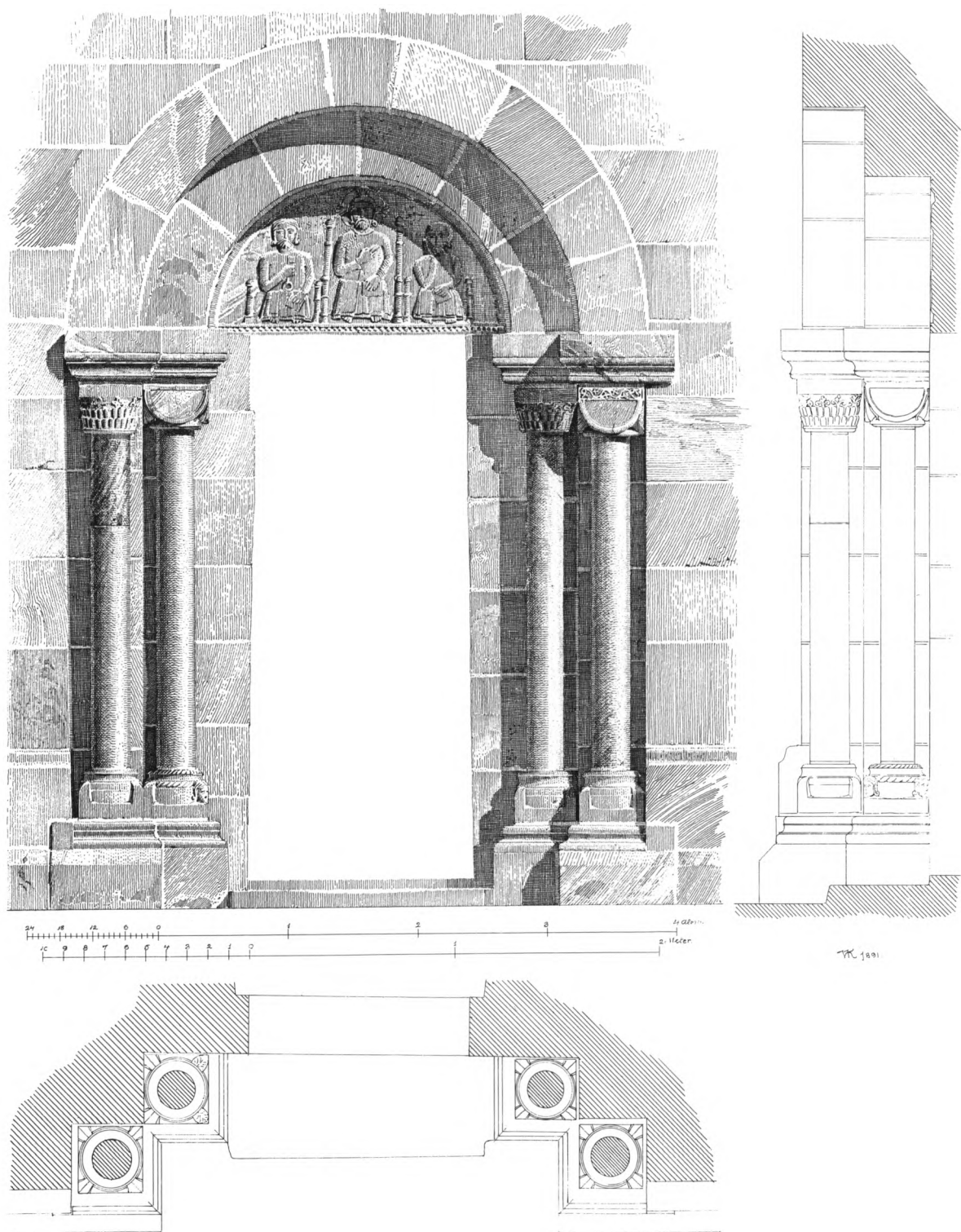

Fig. 12. Skibets sydportal. Opstalt, plan og snit (s. 2470). Målt og tegnet af V. Koch 1891. Efter Jydske Granitkirker. – Säulenportal in Schiffssüdwand. Aufriss, Grundriss und Schnitt, 1891.

Fig. 13. Skibets sydportal.

De to østre kapitæler (s.

2470). NE fot. 1985. – *Säulenportal in Schiffssüd-
wand. Die beiden östlichen
Kapitelle.*

af bladtunger og derover en frise med småpalmetter. De to andre er terningkapitæler af en type, der er almindelig i domkirkens langhus (s. 228f.), det østre dog yderligere prydet med et fint hugget bånd af trekløveragtige blade i bølgeranke.

I dørens inderside (fig. 66) er i vestre anslag bevaret to gamle jernsmedede *stabler*, hvori dørføjens øskner har drejet sig. Døråbningen afsluttes indvendig i et rundbuet spejl, hvis pudse bund udgøres af tympanets bagside.

Fig. 14. Skibets sydportal. Basen under vestre inder-søjle (s. 2470). NE fot. 1985. – *Säulenportal in Schiffssüd-wand. Basis der westlichen Innensäule.*

Tympanet (ifr. fig. 10), 148 cm i diameter, indeholder over en perlestav et relief⁴¹ af Kristus mellem apostlene Peter (vest) og Paulus. Figurerne er vist frontalt, hver siddende mellem to stolestolper. Kristus er næsten et hoved højere end apostlene, og svarende hertil er hans stolestolper mere end dobbelt så høje. Stenhuggeren har med figurerens varierende højde udnyttet hele den halvcirkulære billedflade. Stolperne er vist som rundstave med fodstykker, en knop foroven og en ring på midten (på Kristi stol to ringe).

Kristus (fig. 11) sidder med en bog i venstre hånd og med højre arm bøjet i en velsignende gestus. Han bærer korsglorie, hvis skive og øverste stråler bryder tympanonfeltet, og har skæg og halvlangt hår med midterskilning og elegante slangekrøller. Den siddende stilling er kun markeret ved et svagt fremspring i klæde-dragten. Alle ti fingre er medtaget; af fødderne ses kun de ti tæer.

Sidefigurerne (fig. 15 og 16) har tilsvarende udformet skæg og hår; de bærer lignende dragter (Peters ærmer er markeret som en række ringe) og holder hver en bog i venstre hånd. Peter løfter nøglen med højre hånd, mens Paulus lægger sin hånd op under kinden.

Den centrale placering af Kristus over kirkens hovedindgang fremhæver ham som adgangen

Fig. 15-16. Skibets sydportal. Tympanon. Apostlene Peter og Paulus (s. 2473). NE fot. 1985. – *Säulenportal in Schiffssüdwand. Die Apostel Peter und Paulus.*

og indgangen til frelse. Billedet viser en velkendt scene (»traditio legis et donatio clavis«), hvor apostlene får overladt deres myndighedstegn, bogen og nøglen.⁴² Herren rækker Paulus den nye lov, evangeliet (lex novum), og Peter får nøglen (clavus) – symboler på magten til at forkynde Ordet og til at løse og binde. Scenen er her som i Skanderup og Vamdrup forenklet til en simpel formel med de tre personer siddende frontalt.⁴³

Mens tympanet gengiver en almindelig udbredt scene, der ikke nødvendigvis er afhængig af Ribe domkirke, er det, som Helms og Mackeprang har gjort det, rimeligt at pege på de dekorative træk, som portalen har fælles med domkirken: menneskehoveder som hjørneknopper, de korintiserende kapitæler og terningkapitælerne med de »hængende« skjolde. Mackeprang opfattede med rette tympanet i Anst som et hovedstykke, der håndværksmæssigt hæver sig over de to relieffer i Skanderup og

Vamdrup. Skikkelsernes værdige holdning og de omhyggeligt udførte enkeltheder genfandt han i kirkens døbefont (s. 2493) og i den romanske gravsten (s. 2507), som han tilskrev én og samme mester.⁴⁴

Indre. Vægfladerne er overalt af marksten, kun døre og buer samt apsidsens munding er sat af tildannede kvadre. Den brede apsisbue har fremspringende, omløbende *kragbånd* (jfr. s. 2364, fig. 5-6), hvis profil svarer til kragbåndene over halvsøjlerne i domkirkens nordre sideskib (s.199, fig.83d). Af triumfbuens kragbånd (jfr. s. 2364, fig. 3-4) svarer det søndre (fig. 17) til apsisbuens, mens den mangeleddede profil i nord (fig. 18) minder om kragbåndene i domkirkens søndre sideskib (s. 199, fig. 83b-c).⁴⁵

Apsiden dækkes nu af et lavt træloft. Et *†halvkuppelhvalv* blev nedtaget 1652¹⁹ af muremester Hans Jørgensen, som samtidig ommurede sviklerne over apsisbuen. Koret og det forlængede skib har bjælkelofter med kassetter (se ndf.).

Fig. 17-18. Søndre og nordre korbuemur (s. 2474). NJP fot. 1992. – *Südlicher und nördlicher Kämpfer*.

Gavle. Triumfmuren har bevaret sin gamle gavlskifte af rå og kløvede marksten støbt i en fed kalkmørtel. I nyere tid er der brudt en adgang mellem skib og kor. Korets østre gavltrekant er af rødbrændte teglsten i formatet $26 \times 7 \times 13$ cm, formodentlig muret i forbindelse med apsidens ombygning 1652.

Udvidelser og tilføjelser. Skibets forlængelse mod vest må ligesom i Gesten og Skanderup være foretaget relativt kort tid efter kirkens opførelse og endnu i romansk tid. Materialerne er de samme velhuggede kvadre som i den østre del;

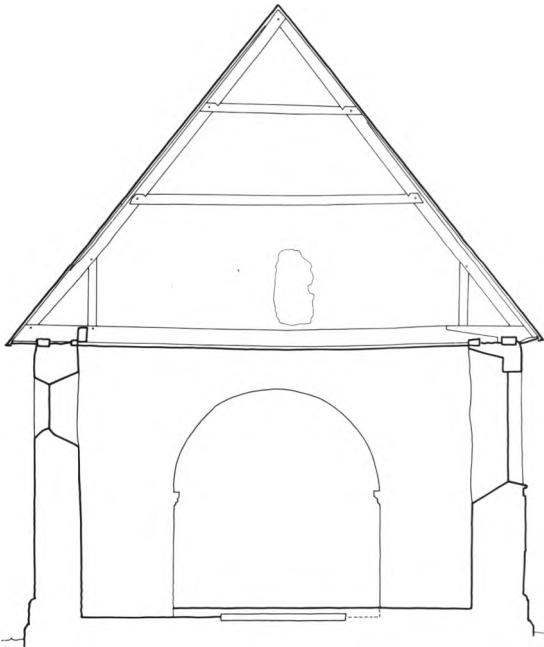

Fig. 19. Tværsnit 1:150 gennem skib, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen og tegnet af Marianne Nielsen 1992. – *Querschnitt durch Schiff gegen Osten*.

dog er rundstaven i øverste sokkelskifte skarpere tegnet end i øst. Vinduet i forlængelsens nordside står sammenlignet med de lidt ældre vinduer med en bredere indvendig smig, og lysningen ligger tættere ved den udvendige murflugt. Under arbejdet blev den gamle vestgavl brudt ned og hjørnekvadrene genanvendt i den nye gavl. Døren i forlængelsens nordside må som nævnt have afløst en dør overfor sydportalen; men af det tilmurede dørsted ses nu ingen spor. Den flyttede, retkantede dør bryder øverste sokkelled. Siderne er af almindelige kvadre, og den tilmurede åbning, 253×113 cm (udvendig målt) dækkes af en stensbjælke. Indvendig er døren markeret i puds. Vægge og gavlskifte er af rå og kløvede marksten, idet gavlskiftets øverste spids dog er ommuret i tegl i forbindelse med tårnbyggeriet.

Det senmiddelalderlige våbenhus foran skibets sydportal er rejst af blandede materialer: genanvendte, romanske granitkvadre og munkesten. Østsiden har udvendig bevaret et savskifte under tagskægget; vestsiden er muret helt om og gavlen skalmuret med små teglsten. Indvendig flankeres den udvidede, rundbuede dør af to fladbuede sparnicher. Et retkantet vindue i øst er indsat 1856.¹³ Langs væggene er murede bænke; i gulvet, tidligere af teglsten, ligger små, sorte og gule fliser.

Våbenhuset, der i regnskaberne 1617-62 betegnedes med skriverens gængse udtryk »skriftehuse«, var ligesom mange af egnens våbenhuse længe uden loft; først 1858¹³ opsattes et bræddeklædt tøndehvælv. Dette er 1926 afløst af

et tredelt, nu gråmalet træloft, formet så det ikke dækker portalen. Taget er tækket med skifer, efter at det oprindeligt havde været dækket med tagsten.⁴⁶ – Provsten foreslog 1857, at man fjernede våbenhuset og flyttede den romanske granitportal til tårnets vestside. Forslaget, der 1862 kom til udførelse i Skanderup, blev gentaget 1882, men afslået af ministeriet.¹³

Den midterste del af skibets vestre gavltrekant blev o. 1500 ommuret i tegl og smykket med tre rundbuede *højblændinger*, nu kun synlige i tårnets mellemstokværk.

Tårnet (fig. 20) med løgformet lanternespir er bygget 1592 af lensmanden på Koldinghus, Caspar Markdanner, efter at Frederik II 1588 havde givet ordre hertil. Som bygmester er der peget på Hercules von Oberberg (jfr. ndf.).

Det er oprindeligt opført som et såkaldt styltetårn med åbne, rundbuede arkader i syd, vest og nord og uden forbindelse til skibet. Materialerne er store mursten i krydsforbandt samt i vest en del granitkvadre. Facaderne er skalmuret med mindre sten i flere omgange, sidst 1973 (arkitekt Jakob Mortensen, Vejen). Bedst bevaret er nordsiden, der over den tilmurede bue smykkes af en bæltegesims; murkronens tilsvarende gesims er bevaret på alle fire sider. I nordsiden ses i »mellemstokværket« to tætsiddende, rundbuede blændinger; tilsvarende blændinger er genskabt i syd. Fortandinger indvendig i mureværket over arkaderne antyder, at det åbne tårnrum var tænkt (eller en tid har været) hvælvet. Det ottedelte lanternespir, som ender i en løgformet hætte med spir og vindfløj, er en brædebeklædt, blytækket tømmerkonstruktion (fig. 21), fornyet ved Harald Lønborg-Jensen 1942 og solidt forankret i flere bjælkelag i tårnet. Åbningerne i den ottedelte lanterne afsluttes med en fladrundbuet sarg. I sugfjælen herover, lige under hættens, er skåret en frise med dobbelte tandsnit.

Tilmuringen af de åbne arkader i tårnets frie sider er senest sket i 1700'erne, muligvis allerede i 1600'erne. En muremester arbejdede således 1635 selvtredie i fire uger med at reparere tårnet, »der var udfalden fra øverst til nederst i det ene hjørne og at lukke med sten foroven på vest-

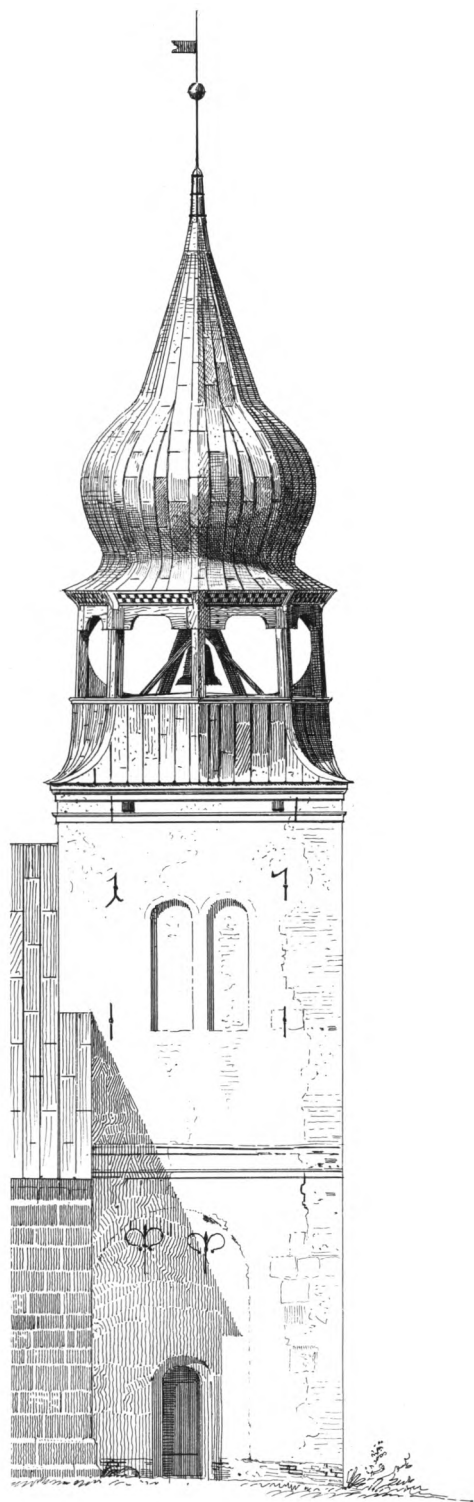

Fig. 20. Tårnet set fra nord. Målt og tegnet af V. Koch 1892. 1:150. Efter Jydske Granitkirker. – *Turm. Nordansicht, 1892.*

enden«. ¹⁹ I forbindelse med lukningen indsattes i nordsiden en udvendig falset, fladrundbuet $\dagger$ dør. Det rum, der hermed opstod, blev (ved arkitekt Aage Bugge) 1926 indlemmet i kirken, idet der i skibets vestgavl blev brudt en bred, rundbuet arkade. Samtidig blev der etableret en fladbuet, falset dør i tårnets vestside, og der ind-sattes vinduer i rummets nord- og sydside. Efter i 50 år at have været en del af kirken, blev tårn-rummet 1978 skilt fra ved en trævæg og ind-rettet til dåbsventeværelse og forhal (arkitekt S. A. Aakjær).

Tårnet er som nævnt bygget efter kongens ønske. Under et ophold i præstegården i Gamst i januar 1588 befalede Frederik II Caspar Mark-danner at drage omsorg for, at der blev bygget et tårn på kirken, som lå ved alfarvej. Mark-danner skulle indkræve de penge, kirken havde til gode, købe sten, kalk og andet til byggeriet og sørge for, at tårnet blev bygget snarest. ²⁰ Det stod færdigt fire år senere og bar indtil 1700'rne en nu forsvunden $\dagger$ avle (en stor sten) med ind-skriften: »1592 lod Casper Marchdaner dette Taarn bygge«. ⁴⁷ Sammenhørende med tårnbyg-geriet er formodentlig støbningen af en ny klokke 1590 (se ndf.). Markdanners indsats som tårnbygger blev 1602 fremhævet på sognepræ-sten Jon Jensen Koldings mindetavle over ham (s. 2503): »Din dyd, Caspar, vil løfte dig til de salige tårne, vil løfte dig til evig tid«.

Stylteformen med de tre åbne sider er fælles med det tårn, som o. 1620 blev føjet til Sønder Omme kirke i Vejle amt. ⁴⁸ Som bygmester til det kongelige »landemærke« i Anst har Otto Norn peget på Hercules von Oberberg. ⁴⁹ Denne var i de følgende år beskæftiget ved opførelsen af det store tårn på Koldinghus og var specialist i at tegne løgformede spir af den type, som også kendes fra herregården Engelsholm, bygget i de samme år. Efter at det øverste af Ribe domkir-kes tårn var styrtet ned, kaldtes Hercules von Oberberg 1594 til Ribe, hvor et stort anlagt spir dog aldrig kom til udførelse (jfr. s. 282f.).

Tårnet var fra første færd blytækt. Nogle (bly)tavler på spiret, »som fjenderne havde ta-get«, blev erstattet 1634. ¹⁹ I 1600'ernes første halvdel var murværket kalket med »brunrødt«,

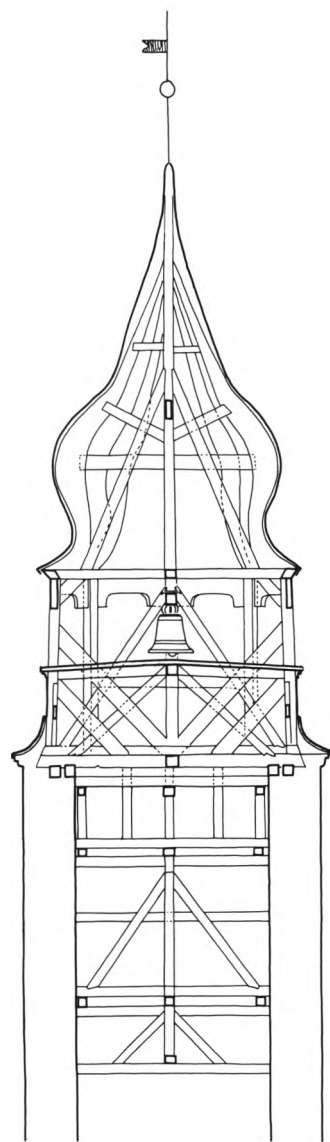

Fig. 21. Tårnets tagkonstruktion (s. 2476), målt af Harald Lønborg-Jensen 1942, tegnet af Marianne Nielsen 1992. 1:150. – *Turm. Dachkonstruktion.*

der nævnes i regnskaberne 1621, 1635 og 1651. Årstal i jern vidner om reparationer 1731 og 1775. En sortmalet (sandstens)avle i vestsiden bærer versalindskriften: »Af/ Eyeren/ Hans lunghans/ kongelig Mayest(æts) virchelig/ Cancelliraad, Borge Mester/ Bye- og Herredsfoged/ er/ denne Kirche repareret/ og ziret/ Anno 1775«; et cementfelt i syd angiver en skalmuring »1871«.

Tagværkerne er formodentligt i hovedsagen fra senmiddelalderen, men med mange fornyede dele. Apsiden har 11 spærfag, samlet i en spinkel konge. Korets tagværk, syv fag med to lag hanebånd, er sat om og en del tømmer udskiftet med fyrretræ. En *dendrokronologisk analyse* 1991 af tre bindbjælker viste, at tømmeret er fældet i begyndelsen af 1400'rne.⁵⁰ Bjælkerne har i oversiden udstemninger til lange, krydsende skræstivere. Ifølge regnskaberne er tre andre egebjælker lagt op 1651.¹⁹

Skibets velbevarede tagværk kan tidligst være kommet til i forbindelse med vestforlængelsen. Det består af 19 fag med dobbelt lag hanebånd og korte stivere (bladede samlinger), lagt op i to omgange: 9 fag i øst og 10 i vest. Nummereringen (firkantstik i nord og stregnumre i syd) udgår fra midten mod hver af de to gavle. Loftsbjælkerne er meget svære: 27×27 cm.

Kasseteloftet (fig. 23) i kor og skib er ifølge en nu nedtaget indskrift (se ndf.) sat op 1605 på foranledning af sognepræsten Jon Jensen Kolding og lensmanden Caspar Markdanner (jfr. historisk indledning). Loftet er fornyet i sin oprindelige skikkelse i 1870'erne under ledelse af kgl. bygningsinspektør L. A. Winstrup. Brædderne er sømmet på bjælkernes underside. Ved pålagte, profilerede og mønsterskårne fyrretræslist er loftet inddelt i ni hovedfelter i koret og 18 i skibet, der ved smallere lister igen hver er delt i ni mindre felter. I hovedfelternes hjør-

ner er egetræsskårne, fembladede rosetter, 28 cm i diameter, med nedhængende vindrueklaser (fig. 24).⁵¹ Den udskiftede hovedliste midt i skibet, på tværs af rummet, bar en udskåret (†)indskrift med versaler: »1605: Med erlig oc velvrdig Mands: Caspar Marcdaners, Høfvitzmand paa Koldinghvs: Bevilling lod [Jonas] Kolding, Sogneprest oc Kierkeverge, gjøre d[ette] ny Loft]«. ⁵² Den bevarede del af listen kom 1892 til Museet på Koldinghus (inv. nr. 232).

Loftet omtales 1700 som et »panelværk«. ⁵³ Det blev 1652 stafferet af en maler¹⁹ og overkalket 1834. 1873-75 blev loftet fornyet »i samme stil«, men under bevarelse af rosetterne. Loftet blev herefter strøget med en hvid oliefarve og rosetterne med deres gamle farver: rødt og grønt og forgyldning.¹³ De nuværende farver er bestemt af Aage Sørensen 1978: brædderne er koksgrå, listerne gule og gulgrønne og rosetterne røde og lysgrå med blåviolet klaser.

Det kassetterede loft ligner det i Bække (s. 2394) og kan ligesom de nu forsvundne lofter i Lejrskov og Skanderup, fra 1620'rne, tænkes inspireret af salene på Koldinghus.

Istandsættelser og vedligeholdelse. Værgerne klagede 1567 til kongen over bygningens dårlige tilstand (jfr. historisk indledning), men hvad der kom ud af henvendelsen er ukendt. Med sognepræst Jon Jensen Kolding som kirkeværgе oplevede kirken o. 1600 en storhedstid. Sammen med Caspar Markdanner, der som lensmand

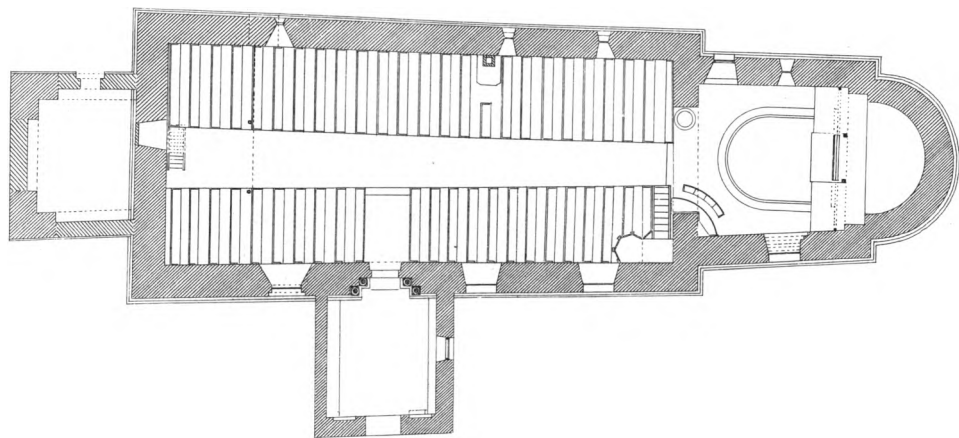

Fig. 22. Grundplan 1:300, målt og tegnet af V. Koch 1892. Efter Jydske Granitkirker. – Grundriss, 1892.

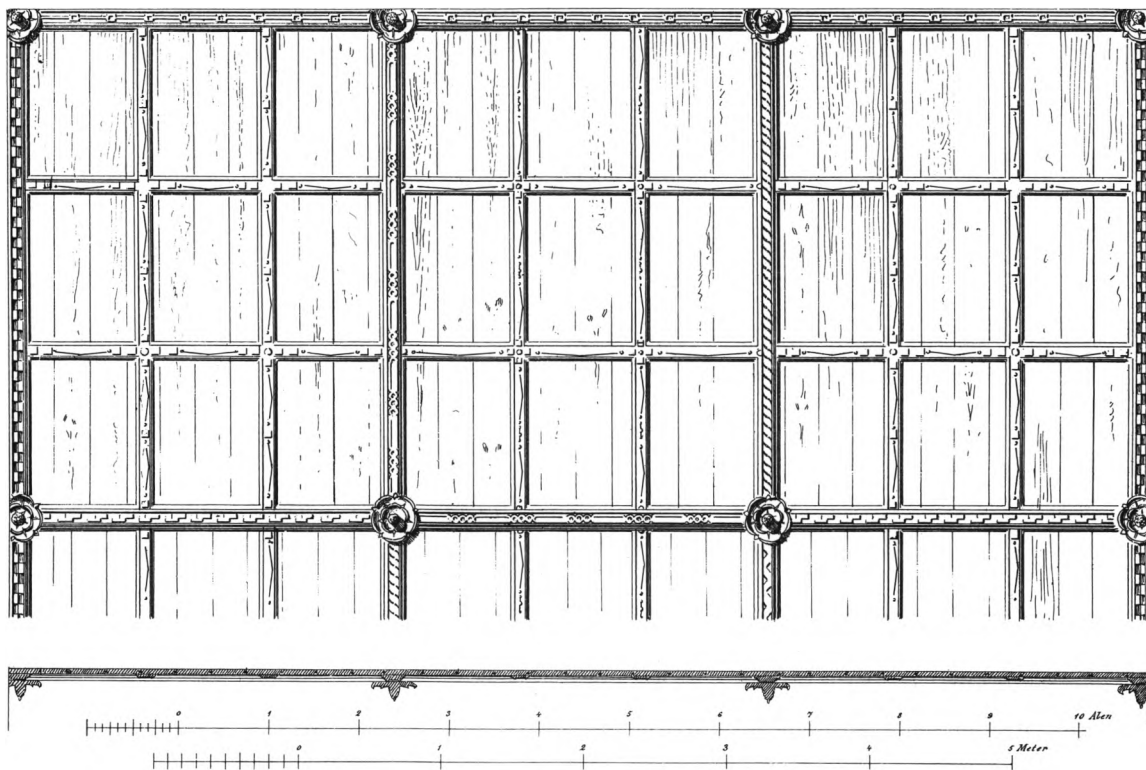

Fig. 23. Udsnit af skibets kassetloft, opsat af sognepræst Jon Jensen Kolding 1605 (s. 2478). Målt og tegnet af V. Koch 1892. Efter Jydske Granitkirker. – *Ausschnitt aus der Kassettendecke des Schiffs, die 1605 vom Pfarrer Jon Jensen Kolding errichtet wurde. Vermessen und gezeichnet 1892.*

var kongens tilsynsmand og den, der reviderede regnskaberne, forestod Jon Jensen betydelige inventaranskaffelser, og det var som allerede nævnt i hans tid, at kirken fik et tårn (1592) og der opsattes kassetterede lofter i kor og skib (1605). Trods fremhævelsen af lensmandens velvilje er der dog næppe tvivl om, at udgifterne er

blevet afholdt af sognet selv gennem kirketien- den.⁵⁴ Kirken synes i disse år at have været meget velholdt, og sammen har Jon Jensen og Markdanner kunnet glæde sig over Guds hus, der knejsede på banken med rødkalket kirkegårdsportal og tårn (jfr. mindetavlen s. 2503).

De tilbagevendende årlige vedligeholdelsesarbejder belyses af regnskaberne 1617-62: murreparationer og hvidtning, omstøbning af blytaget og udskiftning af vinduesglas samt fornyelsen af murstensgulvene. Blandt mange andre håndværkere arbejdede muremester Mads Jørgensen 1647 selvtrede i ti dage på tårnet, der var nedfalden på begge hjørner.

Forud for overgangen til privat eje afholdtes et syn 1699, der blev indført i tingbogen.⁴⁶ Udgifterne til kirkens reparation, heriblandt udskiftning af en del af tømmeret, nye kirkegårds-låger samt 5000 mursten (50 vognlæs) til fornyelse af gulvet, blev af synsmændene anslået til 610 rigsdaler.⁵⁵

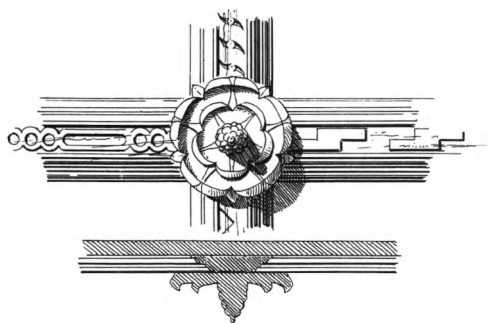

Fig. 24. Roset fra skibets kassetloft, jfr. fig. 23 (s. 2478). Målt og tegnet af V. Koch 1892. Efter Jydske Granitkirker. – *Rosette von Kassettendecke des Schiffs. Vgl. Abb. 23.*

Fig. 25. Indre set mod øst. NE fot. 1985. – *Innenansicht nach Osten.*

Kirken var 1733⁵⁶ under omfattende reparation, efter at tårnet to år forinden var blevet sat i stand. Ifølge dåbsfadets indskrift (jfr. ndf.) bekostede kirkeejeren, borgmester Hans Junghans en ny »hovedreparation« 1775. Laurits Engelstoft gav ham det skudsål, idet hans hustru fik en anden kirke, som havde »fortræffelig stand«.⁵⁷ – Apsiden (i 1800'rne kaldet for »sakristiet«) mistede som nævnt 1652 sit halvkuppelhvælv. 1881 måtte kvadrene sættes om, idet muren hældede 8½ tomme mod syd.¹³ To år forinden havde man omsat kvadrene i kirkens sydside.¹²

Tagbeklædning. Tagene over apsis, kor og skib

har i det mindste siden 1600'rne været tækket med bly. En blytækker arbejdede 1623 selvanden i fire uger og 1631 selvanden i tre uger. 1650 omstøbte Niels skifertækker 16 »opgange« á 5

blytavler på skibets sydside og flikkede lidt på koret. Han brugte hertil 2 skippund og 1 lispund nyt bly og 1000 blysom.¹⁹ I Hans Junghans' tid som kirkeejere, 1774-1805, blev taget nytækket som skudsål, idet hans hustru fik en anden kirke, som havde »fortræffelig stand«.⁵⁷ – Apsiden (i 1800'rne kaldet for »sakristiet«) mistede som nævnt 1652 sit halvkuppelhvælv. 1881 måtte kvadrene sættes om, idet muren hældede 8½ tomme mod syd.¹³ To år forinden havde man omsat kvadrene i kirkens sydside.¹²

I vinduerne i kirkens sydside sidder rundbuede støbejernsrammer fra 1870.¹³ De store, indvendig smigede åbninger har formodentlig fået deres form engang i senmiddelalderen, men er muret om flere gange og åbningerne reduceret ved indsætningen af jernrammerne. Glasset blev fornyet efter hærværk 1620 (jfr. historik), og efter Kejserkrigen blev der 1630 igen indsat nyt glas i stedet for det, som »fjenden slog ud, da de plyndrede kirken«.¹⁹

Fig. 26. Indre set mod vest. NE fot. 1985. – *Innenansicht nach Westen.*

Ved en *hovedrestauration* 1926 (arkitekt Aage Bugge, Varde) blev tårnrummet, som en tid havde tjent som brændselsrum, sat i forbindelse med skibet. Under etablering af varmekanaler under skibet blev der foretaget en stor *udgravning*, hvorved der anslået blev fjernet 300 læs jord.⁵⁸ Alterbordet blev trukket mod øst, og i forbindelse hermed foretog man en unødvendig afgravning af apsidens gulv. Den seneste *restauration* 1977-78 (arkitekt S. A. Aakjær, Rødning) omfattede foruden en grundig i standsættelse af inventaret en almindelig udbedring af murværk og tag.

Den velholdte, blytækte kirke står med blanke kvaderstensmure, kun tårn og våbenhus er hvidtet. Som allerede nævnt var tårn og kirkegårdsindgange i 1600'ernes første halvdel staf-

feret med »rødbrunt«,⁵⁹ svarende til flere af egnens kirker.⁶⁰ Indvendig er væggene hvidtede. I gulvet ligger gule og sorte, kvadratiske fliser, der i 1880'erne har afløst et murstensgulv. Skibets midtgang dækkes af et tæppe.

Vindfløjen over tårnet er en gennembrudt kobberplade, fæstnet til en stang med bøjler og kugler. En ældre *†fløj* var borte 1824.⁶¹ En forgyldt kugle og fløj var under opsætning 1856.¹³

Opvarmning. En *†kakkelovn* midt i skibets nordside var anbragt inden 1892 (jfr. fig. 30). Ovnens blev 1908 udskiftet med et »apparat« på samme sted.⁶² 1926 anbragtes en kalorifer i en nyudgravet kælder under skibet med nedgang udefra fra kirkens nordside. I kælderen er 1977 installeret et el-varmeluftanlæg. Samtidig nedtog man en skorsten over skibet.

Fig. 27. †Kalkmalerier på korets nordvæg. Nederst en figurfrise fra o. 1175, med en fødselsfremstilling efterfulgt af en uidentificeret scene (s. 2483), øverst ornamentik fra renæssancen (s. 2484). Robert Smalley fot. 1978. – †*Wandmalerei an der nördlichen unbekannten Szene. Oben Renaissance-Ornamente.*

†KALKMALERIER

1883 og 1889 blev der fundet kalkmalerier i korbuen og omkring præstedøren. De første, der ifølge en skitse i L. A. Winstrups indberetning var af renæssancekarakter, blev ikke tillagt nogen værdi, hvorfor fundet af »få og utydelige figurer«⁶³ seks år efter, tilsyneladende ikke blev

nøjere undersøgt. Først i tilknytning til restaureringen 1977f. blev der foretaget sonderinger af samtlige vægge i kor, skib og våbenhus ved Jens J. Dalgaard og Robert Smalley. Ved denne lejlighed konstateredes rester af mindst tre forskellige udsmykninger, hvoraf den ældste, i koret, var fra kirkens opførelsestid, den næste, på triumfvæggen, fra senromansk tid, og den yng-

Fig. 28. †Kalkmalerier fra o. 1225 på triumfvæggens nordside, fotograferet umiddelbart efter afdækningen (s. 2484). I den øvre billedrække Nadveren, i den nedre en arkadeindrammet figur, måske Jomfru Maria. Robert Smalley fot. 1978. – †Wandmalerei, um 1225. Nördliche Triumfwand. Aufnahme unmittelbar nach der Freilegung. Figurenstreifen mit Darstellung des Abendmahl (oben) und Mariendarstellung(?) im Bogen (unter).

ste, der fortrinsvis fandtes bevaret i koret, fra renæssancen. Billedernes fragmentariske tilstand og dårlige fasthæftning medførte, at de efter undersøgelsens afslutning blev overkalket.⁶⁴

1) (Fig. 27) o. 1175. Af en udsmykning med figurer, sandsynligvis omfattende hele koret, fandtes rester på vest- og nordvæggen, en del kun bevaret som undertegning. På vestvæggens

nordre del sås et tårn med en port og nord herfor formentlig tre stående personer.⁶⁵ Nordvæggens centrale motiv var en fødselsfremstilling, Jomfru Marias eller en anden helgens (S. Stefans(?))⁶⁶. Den omfattede fra vest tre personer, de to sandsynligvis med hjelme, en kvinde med hovedlin, siddende i en seng med den ene hånd under kinden i sorg(?)gestus og den anden løftet

imod et svøbt, gloriebærende barn, der blev holdt af en stående kvinde, også med koneklæde. Øst for den sidste, der må opfattes som en jordemoder, stod tre(?) skikkelser, hvoraf de to vendte sig hilsende mod moderen og barnet, og i al fald den ene løftede en hånd til hilsen. En perspektivisk tegnet tårnbygning markerede overgangen til den østre scene, der bestod af dels træer, dels en stående skikkelse ifærd med at give eller modtage noget fra en eller to personer. Hele udsmykningen, der både foroven og forneden var afgrænset af brede bånd, var lagt på en meget mørk, sikkert oprindelig (mala-kit)grøn bund, jfr. f.eks. de tidligromanske malerier i Råsted (Randers amt), Hvorslev og Vellev (Viborg amt), mens der af figureernes bemaling er bevaret lidt grønt, okker (til eksempelvis hår) og rødt (til bygninger). Billederne er malet på et papirtyndt malepudslag lagt direkte på vægfladen, og må derfor antages at være udført umiddelbart efter bygningens færdiggørelse.⁶⁷

2) (Fig. 28). O. 1225 er der på triumfvæggen malet figurscener i to rækker, øverst (langs loftet) afgrænset af en 33 cm bred palmettebort og indbyrdes adskilt af en tilsyneladende let varieret bort. Øvre billedrække var mod nord ud-

Fig. 29. *Relikvieæske af bly, indtil 1844 i alterbordet, med de deri nedlagte dele, en benstump, en silkeomviklet pakke og yderligere et par stykker silke udtaget. Nationalmuseet (s. 2486). NM fot. – *Reliquienkapsel aus Blei mit Inhalt: ein Knochenrest, ein seidenumwundenes Päckchen und weitere Seidenstücke. Bis 1844 im Altartisch aufbewahrt.

fyldt af en nadverfremstilling udformet omtrent som i Estvad (Ringkøbing amt). Apostlene, med stukglorier, sad bag et bord med en folderig dug.⁶⁸ Kristus genkendtes på en korsglorie. Foran bordet knælede en mindre person med blikket rettet imod Kristus. På sydsiden sås øverst fire stående personer, de tre med stukglorier, den sidste med en okkerfarvet glorie. Figurerne var iført vide kapper, der i al fald for den sydligstes vedkommende gik så langt ned mod den adskillende palmettebort, at personen syntes placeret bag denne. Mellem figurerne fandtes et stykke tag, muligvis hørende til den port i Getsemane have, som soldaterne passerer igennem ved Tilfangetagelsen. Nedre billedrække var på begge sider opdelt i arkader, mod nord tre, hvoraf den midterste rummede en stor figur, muligvis Jomfru Maria.

Billederne, der var lagt på en grønlig, leragtig puds, havde konturer trukket op i okker og rødt og var udfyldt med et tyndt rødbrunt kalklag, hvorpå farverne, især rødt og okker, suppleret med kobbergrønt og blå på sort, var malet »al secco«.

3) (Fig. 27). Muligvis samtidig med opsætningen af kassetteloftet 1605 er der på korets nordvæg malet bladranker med masker i gråsort (dekomponeret mønje), brunrødt og violet, og i højde med præstedøren et panelværk i gråt, gulokker, sort og brunrødt. Til samme udsmykning hørte en bort bestående af brunrøde ranker på triumfvæggens nordside, rankeværk over og til dels på kragbåndets profiler, samt muligvis et par gule linier under kragbåndet.⁶⁹

INVENTAR

Oversigt. Kirken er rig på genstande fra middelalderen og renæssancen. Fra den romanske tid stammer døbefonten, der er et velhugget arbejde med desværre svært identificerbare figurer i arkader. Gotikken er repræsenteret ved en anseelig, sikkert nordtysk fløjaltertavle fra o. 1510 med en Korsfæstelsesfremstilling i midtskabet og figurer fra en serie såkaldte nødhjælperhelgener fordelt i tavlens nyere fodstykker og på prædikestolshimlen. En †deggestol var fra

Fig. 30. Indre set mod øst. Hude fot. o. 1910. – *Innenansicht nach Osten um 1910.*

o. 1550, ligesom dåbsfadet, der skænkedes af kirkeejeren Hans Junghans 1775. En *egetræsskranke, nu på Museet for Koldinghus, har tjent som afskærmning for et bibliotek, indrettet af sysselprovsten, kantor i Ribe, Christen Lange og sognepræst Jens Simonsen 1574. Alterstagerne er skænket 1589, af sognepræst Jon Jensen Kolding, der året efter tillige lod anskaffe en siden omstøbt $\uparrow$ klokke. Koldings initialer og våben findes desuden på prædikestolshimlen, der har malet årstal 1602, sammen med initialer og våben for lensmand på Koldinghus Caspar Markdanner (jfr. tårn s. 2476 og mindetavle nr. 1). Fra nogenlunde samme tid som prædikestolen, der er beslægtet med arbejder udført af Mads Christensen Gamst, er seks *stolegavle, nu på Museet for Koldinghus. De har dannet model for kirkens nuværende stole, der er fra 1880-81 med gavle fra 1926. En pengetavle beregnet til kollekt for Helsingør hospital er fra o. 1660. I 1714 tilkom en kalk og $\uparrow$ disk, skænket af kirkeejeren, Theodosius Levetzow.

Farvesætning og istandsættelser. Årstallet for prædikestolens første bemaling, 1602, findes ligeledes på mindetavle nr. 1 og altertavlens støttestolper, og markerer måske også en mindre istandsættelse. En re-

paration, der bl.a. omfattede opmaling af altertavle og prædikestol, bekostedes 1775 af kirkeejeren Hans Junghans og hustru, jfr. dåbsfad. En øjensynlig lidt rå opmaling af i al fald altertavlen 1856 blev tyve år efter udbedret i forbindelse med en generel opmaling ved maler P. Sønnichsen. Altertavlen blev restaureret 1906 og prædikestolen opmalet 1908, mens størstedelen af det øvrige træværk blev malet efter forslag af kunstmaler Harald Munk 1926, da kirken blev hovedrestaureret og gennemgribende ændringer af bl.a. alterparti og stole foretaget. Rummet fremtræder i dag i den skikkelse, det har fået ved en restaurering 1977-81 (arkitekt S. A. Aakjær), da inventaret blev farvesat af kunstmaler Aage Sørensen.

Alterbordet, delvis middelalderligt, er muret og pudset. Det er siden 1926, da det blev flyttet 90 cm imod øst,⁷⁰ anbragt frit midt i apsisbuen. 192×123 cm; højde fra korgulvet 112 cm, fra gulvet i apsis 140. I bordets sydside er en 65 cm høj, 40 cm bred og ca. 15 cm dyb, rundbuet niche, sandsynligvis et *repositorium* (rum til opbevaring

Fig. 31. Altertavle fra o. 1510, udsnit af midtskabets Korsfæstelse, med den dånende Jomfru Maria, Johannes Evangelisten og Maria Magdalene, jfr. fig. 32 (s. 2486). NE fot. 1985. – *Flügelaltar, um 1510. Ausschnitt aus dem Mittelschrein. Kreuzigungsszene mit der in Ohnmacht sinkenden Maria, Johannes dem Evangelisten und Maria Magdalena. Vgl. Abb. 32.*

af hostie el.lign. efter messen, jfr. alterbordet i Bække, s. 2397). Fra 1981, jfr. altertavle, stammer en forhøjning af bordets bageste del og dækpladen af fyr. 1844 blev der i bordet fundet en **relikvieæske* (fig. 29) af bly, nu uden låg, 4,8×3,0×1,0 cm, indeholdende et stykke ben, en nærmest cylinderformet genstand svøbt i silke, og stumper af silke fra yderligere en eller to pakker; det hele indpakket i nu helt afbleget pergament. Indsendt af J. J. A. Worsaae til Nationalmuseet (inv.nr. 6358).

Et (*alterbords?*)panel af nyere dato, 223 cm langt og 95 cm højt, med tre rundstavskantede

fylldinger, malet i brunt, gråt og rødt, er henlagt på loftet.

†*Alterbordspaneler*. 1633/34 indkøbtes ti deller, som af en snedker fra Vamdrup blev forarbejdet til panelværk for altret. Panelet blev stafferet af Anders Maler, Kolding.¹⁹

Alterbordet er på de tre sider beklædt med et *alterklæde* fra 1969, af sort uld med indvævede, lodrette guldbånd. †*Alterklæder*. 1700 fandtes et gammelt, hvidt altertæppe,⁵³ mens det 1766 nævnes, at kirkens alterklæder var skænket af en bonde i Store Andst, Martin Schoster, †1700 (jfr. †gravramme), imod en begravelse i kirken.⁴⁷ O.

1863 og igen o. 1900 blev de eksisterende alterklæder fornyet, det sidste år med et rødt klæde, hvorpå der var syet et guld kors, jfr. fig. 50. 1917-18 anskaffedes et nyt overtræk til altret.⁷¹

Altartavle (fig. 32), o. 1510, bestående af et 236 × 188 cm stort, dybt midtskab med en figurrig Korsfæstelsesfremstilling, og to 235×94 cm store, hængslede fløje med de tolv apostle fordelt på to rækker, begge med skriftfelter foruden og friser med forskelligt udformet, gennembrudt løvværk, til dels fornyet 1906, foroven. En frise svarende til de øverste i sidefløjene, men tilføjet tre dyremasker (en frontal- og to profilvendte), er anbragt øverst i midtskabet, som tillige krones af en buefrise med kolbeblomster og løvværk som i felterne.⁷² Til tavlen hører desuden seks småfigurer af nødhjælperhelgener, 1981 indsat i en nyudført predella. To tilsvarende figurer er måske allerede 1602 anbragt på prædikestolshimlen, jfr. ndf.

Midtskabets Korsfæstelsesfremstilling omfatter, foruden de tre korsfæstede og tre svævende engle, figurer i to planer. Blandt de forreste, der til siderne for Kristi kors er fordelt på to grupper med hver sin fælles blok jordsmon,⁷³ ses mod nord – på Kristi højre side (fig. 31) – Jomfru Maria, der støttes af Johannes Evangelisten og Maria Magdalene, moderigtigt klædt i stort hovedtøj og snørede ærmer. Ved korsets fod sidder Pilatus' skriver med blækhorn i venstre hånd og et klæde, sandsynligvis et skriftbånd, over knæene. Venstre fod er trukket ud af oksemuleskoen. Bag skriveren står en svend med et skødesløst greb om en nyere (fyrretræs)stige.

Fig. 32. Altertavle, et nordtysk arbejde fra o. 1510 (s. 2486), med en Korsfæstelsesfremstilling i midtskabet og apostle i sidefløjene. I fodstykket, der er udført 1980-81, er indsat seks ud af otte bevarede figurer fra en såkaldt nødhjælperserie. NE fot. 1985. – *Flügelaltar, eine norddeutsche Arbeit, um 1510. Im Mittelschrein eine Kreuzigungs-szene. In den Flügeln Apostelfiguren. In der Predella von 1980-81 sechs von den acht erhaltenen Figuren einer sogenannten Nothelfergruppe.*

Blandt de bageste figurer på samme side, alle ryttere, genkendes Longinus, soldaten, der gen-vandt synet på sine blinde øjne, da de rantes af Kristi blod, i skikkelsen med den forbavset løf-tede venstre hånd under den gode røvers kors. På Kristi venstre side (fig. 34) er begge rækker domineret af ryttere, hvoraf den inderste af de to fornemt klædte i forreste række må være Pila-tus, den yderste hovedsmanden, der med sin pe-gende gestus understreger sin overbevisning om, at Kristus var Guds søn. Mellem de to heste sidder en lille skikkelse på hug foran en gryde, hvis indhold han synes at være ved at smage til. I venstre hånd holder han en slev. Længst mod

syd står en yngling med tørklæde om håret og venstre hånd knyttet om en nyere (fyrre-træs)knibtang.⁷⁴ Foran ham leger to smådreng. Af de tre kors har røvernes (forlænget 1906) kort tværarm, hvorpå misdæderne er ophængt i al-bueleddene (fig. 33). Kristi kors når helt op til feltets overkant, og hans hoved – fortrykket af hensyn til den perspektiviske virkning – ind-rammes af løvværksfrisen (fig. 37).

Fløjenes apostelfigurer, ca. 62 cm høje, er iført lange, folderige gevandter; de har bare fød-der og i de fleste tilfælde langt hår og fuldskæg. Flere er nu forsynet med attributter, der ikke svarer til de nedenunder malede navne, fra 1775.

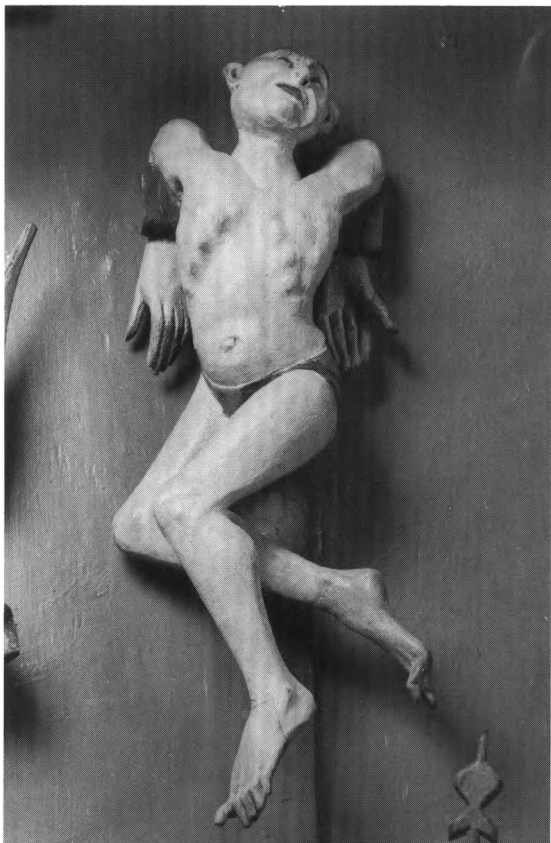

Fig. 33. Den onde røver på korset. Udsnit af midtskab i altertavle fra o. 1510, jfr. fig. 32 (s. 2487). NE fot. 1985. – *Der verstockte Schächer am Kreuz. Ausschnitt aus dem Mittelschrein des Flügelaltars, um 1510. Vgl. Abb. 32.*

Begyndende fra øverste række i nord ses 1) »S. Petrus«, halvskaldet med bog og nøgle. 2) »S. Jacobus maior« med korsstav,⁷⁵ pilgrimshat og -taske. 3) Kaldet »S. Philippus«, halvskaldet med bog og sværd.⁷⁶ 4) Kaldet »S. Jacobus minor«, med en bog i venstre hånd og en nu tom højre. 5) »S. Andreas« med bog og andreakors. 6) »S. Judas Thadæus« med bog og stok. 7) »S. Matthias« med hætte over hovedet, bog og økse. 8) »S. Johan(n)es«, en skægløs yngling med bog og giftbæger. 9) »S. Bartolomeus« med kniv. 10) (Fig. 35) »S. Simon« med bog og sav. 11) (Fig. 35) kaldet »S. Matthæus«, en skægløs yngling med bog og let bøjet stav.⁷⁷ 12) (Fig. 35) »S. Thomas« med bog og fornyet vinkelemåler i den ligeledes fornyede hånd.

Tavlens fodstykke, som nævnt udført 1980-81, erstatter to ældre *†predellaer*: 1) Sikkert oprindelig, 244 cm lang.⁷⁸ 2) Formentlig fra 1602, fortil lukket med et bræt, hvorpå der indenfor en ornamentbort var malet to felter med nadverens indstiftelsesord. Dette bræt blev i nyere tid, 1876(?), dækket med et tilsvarende, jfr. ndf.⁷⁹ De i den nuværende predella placerede seks figurer synes sammen med to på prædikestolshimlen at udgøre resterne af en såkaldt *nød-hjælperserie*, oprindelig bestående af mindst 14 figurer, der alle må tænkes placeret i *†predella* nr. 1.⁸⁰ Af de bevarede, ca. 40 cm høje figurer, alle mandlige og uden skæg, har flere mistet deres attributter og kan ikke sikkert identificeres. Predellaens figurer (fig. 36a-b) er fra nord: 1) S. Cyriacus i diakondragt med bog og vistnok skæftet af et sværd. 2) S. Erasmus i bispeskrud med stav,⁸¹ stående i en flad gryde. 3) S. Ægidius i abbeddragt med bog i venstre hånd⁸² og noget afsavet, måske resterne af en hind, ved venstre fod. 4) En korthåret helgen i fodsid klædning med kalk i højre hånd og formentlig et brød (en såkaldt skonrog) i venstre.⁸³ 5) En helgen i bispeskrud med bog i højre hånd og afslået venstre.⁸⁴ 6) En helgen iført bispeskrud, med en monstrans i højre hånd og en afslået venstre hånd.⁸⁵ På prædikestolshimlen står endvidere S. Eustachius (fig. 64) i kort dragt med bælte om livet, (jagt)horn i højre hånd og en nu tom (afslået) venstre,⁸⁶ samt S. Jørgen (jfr. fig. 65), i brynje, stående på og med et tykt spyd(?) i halsen på en lille drage.

Tavlen er på bagsiden støttet af to lodrette egestolper med affasede yderhjørner, den søndre med et karvskårent og den nordre med et (sort)malet »HMK (sammenskrevet) 1602«.⁸⁷ Opstillingen, nu udvidet med to vandrette bjælker, minder om et senromansk retabelarrangement som det bevarede fra Vester Nykirke (s. 1725), men synes snarest at stamme fra en gennemgribende restaurering 1602, jfr. *†predella* nr. 2 samt ndf.

Kompositionelt knytter tavlen sig til nordtyske arbejder som f.eks. altertavlen fra Helligåndskirken i Fåborg, nu i Nationalmuseet, sandsynligvis udført i Lübeck og dateret 1511. Lig-

Fig. 34. Altertavle fra o. 1510, udsnit af midtskabets Korsfæstelse, med Pilatus' skriver, siddende til venstre, samt Pilatus og hovedsmanden begge til hest. Jfr. fig. 32 (s. 2487). NE fot. 1985. – *Flügelaltar, um 1510. Ausschnitt aus Kreuzigungsszene im Mittelschrein: der Schreiber des Pilatus (links sitzend), Pilatus und der gläubige Hauptmann, beide zu Pferde. Vgl. Abb. 32.*

hedspunkter med denne er desuden udformningen af løvværksfriserne, af nødhjælperfigurerne og af detaljer som Kristi lændeklæde, mens der stilistisk set er meget store forskelle. Et gennemgående træk for Ansttavlens figurer er de ret små, højtstående øjne, de lange, lige næser og de kraftige kindben, elementer, der hos Francis Beckett indgår i en ikke helt overbevisende henførelse af tavlen til en værkstedsgruppe, som bl.a. omfatter altertavlen og korbuekrucifikset i Herslev kirke, Vejle amt.⁸⁸ Fællestrækkene til trods er tavlens skæringer af stærkt variende kvalitet, med personerne om korset som de

mest velskårne, og de tre engle samt flere nødhjælpere blandt de mere ubehjælpomme.

Stafferingen, fra 1775, jfr. indskriften »17 B 75« på bringepladen på skimmelen i forgrunden, fremtræder i dag i den skikkelse, den fik efter restaureringen 1980-81, da enkelte tilføjelser foretaget ved den sidste restaurering 1906 blev fjernet og midtskabets baggrund samt karmene nymalet. Den brogede, lidt blege bemaling består af grønt til fodstykker og enkelte dragter, rødt, hvidt, brunt og blå til de øvrige klædninger. Jomfru Marias kjole er mønstret i blå og lysegult, Kristi lændeklæde er gyldent.

Fig. 35. Apostlene Simon, Mattæus og Thomas. Udsnit af søndre sidefløj på altertavle fra o. 1510, jfr. fig. 32 (s. 2488). NE fot. 1985. – *Die Apostel Simon, Matthäus und Thomas. Ausschnitt aus dem südlichen Flügel des Flügelaltars, um 1510. Vgl. Abb. 32.*

Skimmelen er blå og hvid, mens sort og brunt er brugt til de øvrige heste og sammen med gråt og gyldent til figurenes hår. Hudfarverne står så godt som hvide. Apostelnavnene er malet med hvide versaler (»maior« og »minor« til dels

med kursiv) på sort bund, mens baggrunden i såvel midtskab som fløje er blå, friserne røde, hvide, grønne og gyldne og rammeværket jernoxydrødt.

Under det nuværende farvelag kunne 1905 spores sparsomme rester af den tykke kridtgrund, hvorpå den oprindelige $\dagger$ staffering antagelig har været lagt. Herover fandtes rester af et (udbedrende?) farvelag, der vist stammede fra renæssancen, muligvis 1602, jfr. $\dagger$ predella nr. 2 og det henholdsvis malede og skårne årstal på tavlens støttestolper. En sortmalet indskrift »I S L 1708« på tavlens bagside hentyder sandsynligvis også til en restaurering, måske den, hvorunder den oprindelige staffering blev fjernet til fordel for en bemaling, lagt på en meget tynd kridtgrund og domineret af rødtonede karnationer og cinnober- samt sølvfarvede dragter. Til dette farvelag hørte apostelnavne skrevet med gule versaler på sort bund. Sytten år efter opmalingen 1775 fandtes altertavlen smukt vedligeholdt.²⁵ En opmaling, ifølge Helms foretaget 1856 og af rå karakter, ønskedes allerede 1863 udbedret, et arbejde, der først synes udført af P. Sønnichsen 1876.⁸⁹ Sandsynligvis var det også i 1876, at $\dagger$ predella nr. 2 blev forsynet med en ny forside, jfr. ndf. Restaureringen 1906 (jfr. rødmalet årstal på altertavlens bagside) omfattede afrensning af et fernislag, formentlig fra 1876, og en delvis supplerende udbedring af farverne fra 1775,⁹⁰ hvortil kom reparationer af tavlens

Fig. 36a-b. Nødhælperfigurer fra o. 1510, 1980-81 indsat i et nyt fodstykke til altertavlen, jfr. fig. 32. a. S. Cyriacus, S. Erasmus og S. Ægidius. b. Tre uidentificerede helgener, hvoraf to biskopper (s. 2488). NE fot. 1985. – *Nothelfer, um 1510. 1980-81 in eine neue Predella für den Flügelaltar eingesetzt. Vgl. Abb. 32. a. Der hl. Cyriacus, der hl. Erasmus und der hl. Ägidius. b. Drei unbekannte Heiligen, davon zwei Bischöfe.*

udskæringer og afstivning af dens fløje. Ved flytningen af alterbordet 1926 blev tavlen presset ind under apsisbuen, en omstændighed, der trods beskæring af $\dagger$ predellaen (nr. 2) medførte skader på tavlens rammeværk. Restaureringen 1980-81 omfattede følgelig udbedring og delvis fornyelse⁹¹ heraf. Tavlen blev flyttet 25 cm mod vest og forsynet med en ny predella, i hvilken de seks nødhjælpere, som 1906 var flyttet fra fløjenes overkant til en hylde i apsis, blev placeret.

Predellabræt (jfr. fig. 50), sandsynligvis fra 1876, indtil 1980 indsat i altertavlens $\dagger$ predella (nr. 2, jfr. ovf.). 39×180 cm, af fyrretræ med to skriftfelter hvori nadverens indstiftelsesord i gylden fraktur på sort bund, til venstre: »Vor Herre Jesus ...«, til højre: »Ligeledes tog han ...«. Henlagt på loftet.

Altarsølvet består af dele fra forskellig tid. *Kalken* (fig. 38) er skænket 1714 af generallojtnant Theodosius Levetzow til Bygholm; den er 23 cm høj og har ottetunget fod med bred fodplade. På en af tungerne er pånittet et 4,3 cm højt, støbt krucifiks, mens der på tre andre er graveret våben for kalkens giver, »Theodosius Levetzow« og den ufuldstændige indskrift: (Anst) »Og Giesten Kierckes Kalck 1714«. Begge inskriptionerne står i kursiv. Foden drives stejlt op i det ottekantede skaft, hvis led indrammes af profiler; knoppen er fladoval med tre prikkede tungeborter på over- og underside og midterprofil, hvorpå der er nittet otte skiftevis store og små englehoveder. Bægeret har graveret korslam på siden. På fodpladens overside to udpudsede stempler, Københavnsmærke og mestermærke for Matz (Mathias) Mogensen i Haderslev (Bøje 1982 nr. 7021).

Dysken, fra o. 1925, er 14 cm i tv. og har graveret roset i bunden, cirkelkors på fanen og fraktur på fanens underside: »Andst Kirke«. På fanen modsat korset udpudset mestermærke, et sammenskrevet DS, muligvis for David Schmidt i Horsens.⁹² En $\dagger$ disk var ligesom kalken skænket af Theodosius Levetzow og vejede sammen med denne 44 lod.⁴⁷

$\dagger$ *Altarsæt*. En kalk og disk blev 1634/35 ind- og udvendig forgyldt for 3½ rosenobler (14 daler i guld). Til forvaring af sættet blev der samme år

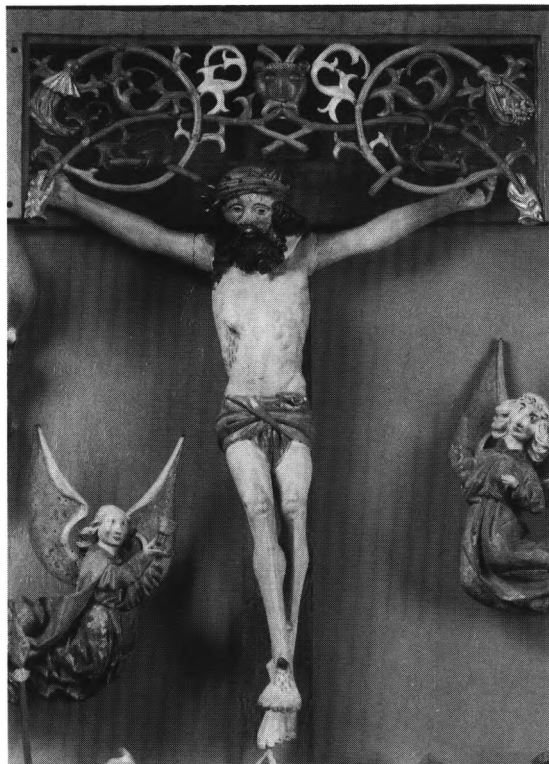

Fig. 37. Kristus på korset. Udsnit af midtskab i altertavle fra o. 1510, jfr. fig. 32 (s. 2487). NE fot. 1985. - *Christus am Kreuz. Ausschnitt aus dem Mittelschrein des Flügelaltars, um 1510. Vgl. Abb. 32.*

anskaffet et lille skrin med læderpose, lås og beslag.¹⁹ 1647/48 måtte kalken, formentlig efter ødelæggelser under krigen 1643-45, repareres for 1 mk 12 sk hos Diderich Guldsmid i Kolding. Den skulle otte år efter atter repareres.¹⁹ 1700 ejede kirken hverken kalk eller disk.⁵³

Sygesæt, 17(08?), skænket af sognepræst Jens Andersen Heug og bestående af kalk, disk og oblatæske. Kalken (fig. 39) er 14 cm høj, har sekstunget fodplade, rund fod med afsæt, profilindrammede skaftled og halvvalv knop med godronering på over- og underside. På bægeret, i graveret kursiv: »Til Guds ære og Sacramentets brug er den(n)e Kalck og disk foræret til Aandst / og Gesten Menigheder af Hr Jens Andersen Heuy Kaldet til sam(m)e sted Sogne Præst / Aar 1712 og døde d. 30. Sept. 1723. A(nn)o 1763 d. 2 May er den(n)e Kalck igien bleven / Repareret af Kirckens Patron Hr Canceliraad Lautrup paa

Fig. 38. Alterkalk, skænket af generallojtnant Theodosius Levetzow 1714 (s. 2491). NE fot. 1985. – *Kelch, gestiftet von Generalleutnant Theodosius Levetzow, 1714.*

Estrup / ved Hr Høstmarck den tid Sogne Præst her til Stædet«. På fodpladens overside stempel hentydende til reparationen 1763: Mestermærke for Jacob Satterup i Kolding (Bøje 1982 nr. 6590), virksom 1745-95. Disken er 7,5 cm i tv. og har fane med modstillet cirkelkors og Jesu-monogram i cirkelmedaljon, begge dele graverede. Oblatæskan (fig. 41) er cirkulær, 7 cm i tv. og 3,5 cm høj. Låg med godronneret kant og graveret kursiv på den plane flade: »Til Guds ære / og Kirkens Brug er / denne Brød Eske for-/æret af Hr Jens Ander-/søn Heug Kaldet Sogne / Præst til Aandst og / Giesten Menigheder / A(nn)o 1712 og døde d. / 30 Septembr. 1723«. Under indskriften er krydsede palmegrene. Mestermærket under æskens bund, en cirkel med »HB« over året 17(08?), gælder sandsynligvis Hendrich Bötticker i Ribe (Bøje 1982 nr. 6786-87), der efter 1725 udførte en lignende æske til sygesættet i Ribe S. Katrine (s. 746).⁹³ Sættet, hvortil der desuden hører en nyere vin-

flaske af glas med sølvlæg, 8,5 cm høj, opbevares i nyere, cylindrisk Futteral med sort skindbeklædning og rødt for. En *†sygekalk og -disk* af tin blev 1652/53 købt for 4 mk.¹⁹

Ske, 1897, af sølv, 13 cm lang. I laffets bund er en graveret rose omgivet af perlebort og på dets bagside en frakturindskrift: »Andst Kirke 1898«. På skaftet to stempler: Københavnsmærke (18)97 og guardeinmærke for Simon Groth.

Alterkande (fig. 63), sikkert anskaffet til brug som dåbskande 1862,⁶² af tin. 31 cm høj. Kanden, en parallel til dåbskander i Hostrup (s. 2047) og Grindsted (nr. 1, s. 2245), har buget underdel med inddrejet bånd ved største runding, inddrejet linie ved overgangen til det slanke halsparti, højt, hvælvet låg og knopformet gæk. Umiddelbart over foden er graveret fraktur: »Andst Kirke«. *†Alterkander.* 1) En tinflaske til messevinen blev anskaffet 1631/32.¹⁹ 2) En kande af porcelæn, sandsynligvis anskaffet efter synets ønske 1846,¹³ er nævnt 1915.⁶²

Fig. 39. Sygekalk, sandsynligvis udført af guldsmed Hendrich Bötticker i Ribe og skænket af sognepræst Jens Andersen Heug mellem 1712 og 1723. Repareret 1763 (s. 2491). NE fot. 1985. – *Krankenkelch, vermutlich vom Goldschmied Hendrich Bötticker in Ribe ausgeführt und vom Pfarrer Jens Andersen Heug gestiftet, zwischen 1712 und 1723. Repariert 1763.*

Oblatæske, 1897, af sølv, 9,3 cm i tv. og 4 cm høj. På låget er graveret et græsk kors, under bunden en frakturindskrift: »Andst Kirke«, samt tre stempler: Mestermærke for K. C. Hermann,⁹⁴ Københavnsmærke (18)97 og gardeinmærke for Simon Groth. En *†oblatæske* af porcelæn er nævnt 1915.⁶²

Skål, anskaffet 1926,⁶² fra Den kongelige Porcelænsfabrik, hvid med guld Kors og -kanter. 11 cm høj og 16 cm i tv.

Alterstager (fig. 40), skænket af sognepræst Jon Jensen Kolding 1589. De 42 cm høje stager har rund fod med nederst konvekst, øverst konkavt led, balusterskaft og rund lyseskål med nyere lysemuffe af blik. På oversiden af fodens øverste led er graveret giverens navn og årstal i versaler: »Jonas Kold(ing) 1589«. – Syvarmede stager. 1) Anskaffet 1924,⁶² 51 cm høj Grundtvigstage på rund fod. 2-3) O. 1929.¹² 92 cm høje, flade stager i jugendstil, indrettet til el og beregnet til fastgørelse på stolegavl. Henlagt på loftet.

Krucifiks, o. 1925, 22 cm høj Kristusfigur af biskuit, sandsynligvis en typemodel fra Lauritz Rasmussens Bronzestøberi, på 43,5 cm højt, sortmalet korstræ med skilt, hvorpå »INRI« i fordybede versaler, og hovedskal i relief. Aftrappet, ligeledes sortmalet sokkel. Opstillet bag altret.

Messehagel, sikkert identisk med den 1915 nævnte,⁶² afrødt silkeplys med guld Kors på ryggen. *†Messehagler*. En hagel manglede 1700,⁵³ men var sikkert blandt de messeklæder, som o. 1714 (jfr. altersølv) blev skænket af kirkens ejer, Theodosius Levetzow.⁹⁵ 1834 og 1836 fandtes ingen messeklæder, mens en messehagel af silkefløjl 1846 blev udsat til fornyelse.¹³

Alterskranker. 1) (Jfr. fig. 25), 1969, udført efter tegning af arkitekt H. G. Skovgaard,⁹⁶ halvrund med sortmalede jernbalustre og bejdset træhåndliste. 2) (Jfr. fig. 50) fra 1863, halvrund med drejede, gråmalede balustre.⁶² Henlagt på loftet. En *†alterskranke* synes opsat efter at kirkeværg og sognefolk 1736 udtrykte ønske herom, til hjælp for de gamle og skrøbelige, der jo fandtes »i mestendel af hans majestæts kirker«. ⁹⁷ Skranken, der sandsynligvis var anbragt tværs

Fig. 40. Alterstager, skænket af sognepræst Jon Jensen Kolding 1589 (s. 2493). NE fot. 1985. – *Altarleuchter, gestiftet vom Pfarrer Jon Jensen Kolding, 1589.*

over koret, fra nord til syd,⁹⁸ ønskedes 1862 fornyet i bueform.⁶²

Døbefont (fig. 42), romansk, af granit; kummen, lidt mørkere end foden, er isprængt en del sorte og røde korn. Fonten, der af Mackeprang (*Døbefonte* s. 310f.) er knyttet til de såkaldte ar-

Fig. 41. Oblatæske, sandsynligvis udført af guldsmed Hendrich Bötticker i Ribe 17(08?) og hørende til sygesæt skænket af sognepræst Jens Andersen Heug, †1723, jfr. fig. 39 (s. 2492). NE fot. 1985. – *Oblatendose, wahrscheinlich eine Arbeit des Goldschmieds Hendrich Bötticker in Ribe 17(08?), und zum Krankengerätesatz gehörig. Eine Stiftung des Pfarrers Jens Andersen Heug, gest. 1723. Vgl. Abb. 39.*

Fig. 42. Romansk døbefont af granit (s. 2493). NE fot. 1985. – *Romanische Granittaufe*.

kadefonte i grænseområdet mellem Nørre- og Sønderjylland, er 82 cm høj, kummens tv. 79 cm. Kummen har næsten lodrette sider og en jævnt tilhugget, rund fordybning, kantet af rille. Langs mundingsranden løber en vulst; en tilsvarende forneden bærer arkader, der som på fontene i Lejrskov (s. 2436) og Vedsted (DK. SJyll. s. 637) hviler på halvsøjler med terningformet sokkel og kapitæl. Hvert af de ialt ti felter rummer en figur (fig. 43a-f), tydeligvis udført af samme stenhugger som hovederne på kirkens sydportal (s. 2470): (fra nordøst) et stort bladornament (fig. 43f); en fugl(?); en langhåret, stående skikkelse i langt gevandt med hænderne foran livet; en tilsvarende; en korthåret, stående person i lang kjortel med begge hænder fattet om sværd foran livet; en lignende udformet person (fig. 43a) med langøkse i højre hånd; en korthåret, skægget skikkelse (fig. 43b), der ud fra sit faste greb om begge de flankerende halvsøjler muligvis skal opfattes som Samson;⁹⁹ en korthåret person (fig. 43c) klædt i bukser(?), med hænderne på maven (fattet om mindre gen-

stand?) og benene trukket op i en slags gøgler-spring; en krølhåret person (fig. 43d) i langt gevandt med et liljescepter foran livet og en tilsvarende skikkelse (fig. 43e) med hænderne i siden (holdende på mindre genstand?). Figurerne, der har paralleller på fonten i nabokirken i Vamdrup, lader sig ikke sikkert identificere. Foden er formet som et omvendt toskansk kapitæl med hjørneknopper. – Fonten blev 1862 afpudset,⁶² en proces, der 1884 fandtes utilstrækkeligt udført.¹³ Opstillet ud for korbuens nordvange.

Dåbsfad (fig. 62), o. 1550, skænket til kirken 1775.¹⁰⁰ Fadet, af messing, tv. 64 cm, er et sydtysk arbejde med drevet og graveret udsmykning som på fade i bl.a. Ribe S. Katrine, Janderup og Sneum (s. 747, 1051 og 1825): I bunden en cirkelmedaljon med en bebudelsesfremstilling omgivet af inderst et næsten udpudset minuskelbånd, yderst springende hjorte og hunde adskilt af småtræer og flankeret af borter af henholdsvis stemplede rosetter og ruder. Hjortefrisen og de stemplede rosetter er gentaget på fanen, der yderst afgrænses af krydsbort. På fanens inderkant ses et udpudset »W 3« og stemplet »RS«,¹⁰¹ efterfulgt af sekundær, graveret kursivindskrift: »1775 givet af Kirckens Eyer, Herr Cancellie-Raad, Borgemester, Byefoged og Herredsfoged Hans Junghans i Col-ding og frue Elisabeth Just; og i samme Aar bekostet Paa Kircken en Hoved Reparation«. Et *†dåbsfad* af messing blev o. 1714 (jfr. altersølv) skænket af kirkens ejer, Theodosius Levetzow.⁴⁷

Dåbskande, anskaffet efter synets ønske 1891,⁶² til erstatning for en knap 30 år ældre, lidt for lille kande, jfr. alterkande. Af messing, 33 cm høj, med kraftigt udbuget krop og svungen, på midten fortykket hank. Under bunden stemplet: »J. Brandt«.

Prædikestol (fig. 45), med malet årstal 1602 og våben samt initialer for Caspar Markdanner og sognepræst Jon Jensen Kolding på den samtidige himmel, jfr. mindetavle nr. 1, sikkert skåret af samme værksted. Stolen er beslægtet med den af Mads Christensen Gamst signerede stol i Årre (s. 1792) og med den usignerede stol i Brørup (Malt hrd.), begge fra 1618. Modsat stolen i Årre er samtlige figurer dog skåret på den

Fig. 43a-f. Figurer udhugget i arkadefelterne på den romanske døbefont fig. 42 (s. 2494). NE fot. 1985. – *Reliefdarstellungen in den Arkaden*

samme stive, noget forenklede måde.¹⁰² Delvis fornyet rygpanel og opgang fra 1926.

Kurven, hvis svungne underbaldakin, med æggestavslister i stødene,¹⁰³ hviler på en rund stolpe med ring under tandsnitled øverst, består af fire arkadefag, som adskilles og flankeres af karyatider. Det høje postament har fremspring med fyldinger udfyldt af løvehoveder på alle tre sider; under fremspringene hænger englehoveder og under siderne gennembrudte buefriser. Kronliste med tandsnit. Hvert postamentfejt rummer en treliniet indskrift i reliefversaler med hentydning til arkadefelternes motiver: 1) »Dv skalt vndfange oc føde en søn hand skal kaldis Iesvs«. 2) »It barn er os fød en søn er os gifven Esaias IX«. 3) »Der barnet skvlde omskæris da

blef hand kaldit Iesvs«. 4) »Thenne er min elskelig søn hannem skvle I høre«. Storstykkets karyatider, forestillende Kristus og de fire evangelister, har alle langt hår og skæg og er hyllet i knælange kapper. Kapitælerne er sammensat af et korintisk over et pudeagtigt, jonisk, hvorpå figurernes identitet er angivet i reliefversaler: 1) »S. Mateu« (Mattæus), med en sammenkrøben engel i stedet for det højre ben. 2) »S. Marc[us]«, med løven ved venstre ben. 3) (Jfr. fig. 44) »(re)svrrexi(t)« (han genopstod), dvs. den opstandne Kristus, stående på og i færd med at jage korsstaven igennem en lille, skrigende djævel. 4) (Jfr. fig.44) »S. Lvcas«, med knælende okse ved sit højre ben og 5) »S. Iahnes« (Johannes), med en ørn på det højre bens plads.

Felternes arkadebuer bæres af kannelerede pilastre med bossepydet plint og profilkapitæl, bueslaget har tungekant og bort af forskelligt udformede bosser, mens sviklerne rummer englehoveder. Relieffernes motiver er som på prædikestolene i Årre og Brørup hentet fra Kristi barndom- og ungdomshistorie, men skåret efter andre forlæg. 1) (Fig. 46) Bebudelsen adskiller sig fra flertallet af tidens Bebudelsesscener ved at de to hovedpersoner, Gabriel og Maria (der sidder bag et bord med liljen i en vase) er ledsaget af hele Treenigheden: Faderen, der kommer til syne over en skybræmme, Sønnen, fremstillet

som et spædbarn, der med korset som symbol på sin kommende lidelse svæver ned mod Maria, og Helligåndsduen, der sidder på en senge(?)baldakin i baggrunden.¹⁰⁴ 2) Hyrdernes tilbedelse, med Maria, der knæler for det svøbte barn, i centrum, Josef med et lys i hånden til højre og to hyrder, hvoraf den ene bærer sækkepibe, til venstre. 3) (Fig. 44) Omskærelsen, skåret efter et stik, som blev udført af Virgil Solis 1562, og som bl.a. blev brugt i Luthers Huspostille 1577 og i J. Arndts Postilla, trykt i Jena 1620.¹⁰⁵ Begivenheden, der finder sted under en baldakin, som ved små hak er forlænget ned til

Fig. 44. Omskærelsen. Storfelt flankeret af karyatider forestillende den opstandne Kristus og evangelisten Lukas. Udsnit af prædikestol malet 1602, jfr. fig. 45 (s. 2496). NE fot. 1985. – *Beschneidung. Karyatidenähnliche Eckfiguren, die den auferstandenen Christus und den Evangelisten Lukas darstellen, flankieren das Mittelfeld. Ausschnitt aus Kanzel, bemalt 1602. Vgl. Abb. 45.*

buens vederlagshøjde, overværes af Maria og Josef; ypperstepræsten, i bispeskud, sidder på en kurulstol, der fejlagtigt har benenes kryds placeret på siden. 4) Jesu Døb, med Johannes ifærd med at øse en håndfuld vand over hovedet på Jesus, som med bortvendt ansigt knæler i det lave vand. Helligåndsdue svæver over parret, mens Gudfader fra en skybræmme breder armene ud i velsignelse. Frisen er udformet som postamentet, idet fremspringenes fyldinger kantes af æggestav og felterne af oprullede kartoucher. Hvert felt rummer to linier reliefversaler:

1) »Evangelium predickis for de fattige«. 2) »Saalig ere de aandelig fattige«. 3) »Gvd ver mig arme syndere naadig«. 4) »Ver fimodig(!) dine synder er dig forladt«.

Himlen (fig. 65), med en lang væg- og seks frisisider, har glat frise og gesims svarende til kurvens; hjørnefremspringene, under hvilke der hænger englehoveder,¹⁰⁶ er dog tresidede. De kartoucheformede topstykker bærer reliefudsmykning: 1-2) frugtklase, 3) (jfr. fig. 65) Jonas, der udspys af hvalens gab, under initialerne I. I. K. for Jon(as) Jensen Kolding, 4) Danmarks rigsvåben, under krone, og 5) Markdannervåben flankeret af initialerne C. M. for Caspar Markdanner. På hjørnerne mellem topstykkerne står figurer, hvoraf de to til siderne for rigsvåbenet (jfr. fig. 65), skæggede vildmænd med blomstrende kæppe, er samtidige med stolen, mens de øvrige er hentet fra altertavlens *†*predella nr. 1, jfr. ovf. Undersiden, med fornyet (fyrretræs)beklædning, har midtroset med hængelase, hvorfra der til henholdsvis hjørnerne og midten af vægsiden udgår profillister. Længs kanten er store bøjletænder.

Til rygpanelets oprindelige dele hører vistnok det om midtaksen symmetriske, tungekantede bueslag med treblade i sviklerne, og de smalle småvinger, mens rammeværket, med høje småfyldinger og profilgesims, er af nyere dato. Opgangspanelet, fra 1926, er sammensat af nederst et panel svarende til vægpanelet, øverst et parti med to fladsnitsmykkede fyldinger adskilt og flankeret af halvbaltre udformet som pulpiturets. Mæglerne prydes af tilsvarende halvbaltre, gesimsen af to rækker tandsnit. Panelet

Fig. 45. Prædikestol med malet årstal 1602 på den samtidige himmel. Sandsynligvis et værkstedsarbejde af Mads Christensen Gamst (s. 2494). NE fot. 1985. – *Kanzel mit bemalt Schalldeckel. Wohl eine Arbeit aus der Werkstatt des Mads Christensen Gamst.*

erstattede et enkelt *†*fyldingspanel (jfr. fig. 50), formentlig udført 1866.¹⁰⁷

Stolens oprindelige staffing har næppe været fuldt dækkende. Den nuværende bemaling

Fig. 46. Bebudelsen. Storfelt på prædikestol malet 1602, jfr. fig. 45 (s. 2496). NE fot. 1985. – *Verkündigung. Mittelfeld des Kanzels, bemalt 1602, vgl. Abb. 45.*

fremtræder som et resultat af opmalinger o. 1876,¹⁰⁸ 1908 og 1979, men synes tildels baseret på en ældre farvesætning, sikkert fra 1775, jfr. altertavle.¹⁰⁹ De dominerende farver er cinnoberrød, blå, blågrøn, hvid og gylden. Underbaldakin og støttestolpe er holdt i rødt, brunt og guld, kurvens rammeværk er grønt, rødt og hvidt, mens karyatiderne har gyldne kapitæler og tøj i brunt, rødt og grønt. Arkadefelterne har blå bund og figurer klædt i brunt, rødt og lyst gyldent (guldbronzet).¹¹⁰ Englenes hår og løvemaskerne er gyldne; indskrifterne gyldne på sort bund.¹¹¹ Himlens gesims er ligesom kurvens grøn, rød og hvid, og bærer på frisen under topstykket med rigsvåbenet årstallet 1602 i hvidt.¹¹² Topstykkerne er holdt i grønt, rødt, gråt, hvidt og gyldent, undersiden er blå med hvide lister og midtroset i blå, rødt og brunt. Rygpanelet har blå bund og skæringer i hvidt, lyst gyldent

(guldbronzet) og rødt, mens opgangspanelet har grønne fyldinger, grå halvbalustre og tandsnit i blå, rødt og hvidt.

Stolen, hvis dækplade og pult blev fornyet i forbindelse med en konservering 1978-79,¹¹³ står på sin sikkert oprindelige plads i skibets sydøsthjørne.

Stolestaderne (jfr. fig. 25) har sæder og rygge fra et (†)stolesæt udført 1880-81,⁶² mens gavlene er forarbejdet 1926.¹¹⁴ Rygstykkerne har tre fordybete, tværrektangulære felter. Gavlene efterligner *renæssancegavlene (jfr. ndf.), med to højrektangulære fyldinger, hvoraf den nedre, anbragt umiddelbart over gulvet, er glat, mens den øvre rummer fladsnitskærne bladmønstre, blomster, vaser og forskellige geometriske figurer. Topstykkerne har indsnævret halsstykke, ligeledes med fladsnit, og plan overkant, afdækket med en profileret liste. Øverst i hver række er to smalle og to brede gavle, de sidste med lavrektangulær nedre fylding, samlet til henholdsvis afskærmning mod prædikestolstrappen og side i *degnestol* fra samme tid som stolene. Staderne står siden restaureringen 1977f. med lysegrå rygstykker og sæder, gavle i mørkegråt med udskæringer i grønt og kant- samt topprofiler i hvidt og lysebrunt. Elleve gavle fra samme sæt, nu henlagt på loftet, er malet i grågult med sort rammeværk og røde kanter.

Seks **stolestadegavle* (fig. 47a-d), o. 1600, af egetræ. De 115 cm høje og 33 cm brede gavle prydes af to højrektangulære fyldinger, den nedre afskåret, og har separat topstykke med indsnævret hals og vandret overkant med profileret afdækningsliste. Fyldingerne og en frise på topstykkets hals rummer fladsnit, de nedre fyldinger arkader, hvoraf flere udfyldes med langstilkede blomster, de øvre fyldinger bladværk, blomstervase eller kartoucheindrammede englehoveder vist i enten profil eller en face (tre stk.). Topstykkets frise, der kun er bevaret på fire gavle, har varierede, hovedsagelig geometriske mønstre. Gavlene, der siden 1893 står afrensede,¹¹⁵ er 1892¹¹⁶ indleveret til Museet på Koldinghus (inv.nr. 2 29a-f).

(†)*Stolestader*. Af kirkens ældst kendte stolesæt, fra o. 1600, jfr. de ovennævnte *stolestade-

gavle, blev nogle kvindestole i koret repareret 1654/55.¹⁹ 1698 fandtes staderne forfaldne og til dels »slet øde«,⁵³ og 1847 blev stolene, af hvilke seks stod i koret, repareret og malet.¹³ De

1880-81⁶² udførte †*stolestadegavle* havde spidsbuet arkade under halvrundt topstykke udfyldt med halv sol i relief (jfr. fig. 50). Egetræsådrede.

En †*lukket stol* stod 1846 i koret.¹¹⁷

†*Præstekonestol*. En sandsynligvis lukket stol, opsat af sognepræst Jens Simonsen til brug for hans hustru, gav på grund af sin generende placering i koret anledning til en strid mellem præsten og hans sognebørn, som 1567 søgtes bilagt af Axel Viffert og superintendent i Ribe stift, Poul Madsen.¹¹⁸

En †*præstestol* stod ifølge Jacob Helms 1874 nord for altret, under gitteret med det indskårne årstal 1574, jfr. (†)bibliotek (s. 2500). En *armstol* til brug for præsten, muligvis anskaffet 1911,¹¹⁹ af barokform, står nu på kirkeloftet.

Degnestol, 1926, jfr. stolestader, †*Degnestole*. 1) O. 1550, med kraftigt foldeværk, løvforsiringer og indskrift i reliefminuskler: »hoc opusculum fecit venerabilis d(omi)n(u)s Mathias« (dette lille arbejde gjorde den ærværdige hr. Mathias).⁴⁷ Stolen blev efter synets ønske 1855 malet i samme farve som stolestaderne, og 1862 flyttet fra sin plads umiddelbart syd for altret til korets sydvæg.¹²⁰ Den er muligvis ombygget i forbindelse med flytningen.¹²¹ 2) En pult bag altret er nævnt i inventarierne o. 1900 og 1915.⁶²

En †*stol* (til præsten?), 1892, da den blev afgivet til Museet på Koldinghus, betegnet som en »gammel, udskåren stol«, blev året efter oversendt til Nationalmuseets 3. afdeling.¹²²

Langs våbenhusets øst- og vestmur står murede og pudsede *bænke* med gråmalede træsåder.¹²³ En bæk, sikkert fra 1800'rne, af fyrretræ, med et enkelt vandret bræt som ryglæn og gavle med trekanttopstykke over indsnævret

Fig. 47a-d. *Stolestadegavle fra o. 1600, nu i Museet på Koldinghus (s. 2498). a-c. NE fot. 1985. d. Helen Borg fot. 1992. – **Gestühlsvängen, um 1600. Heute im Koldinghus Museum.*

Fig. 48. *Egetræsskranke fra (†)bibliotek indrettet af sysselprovsten Christen Lange og sognepræst Jens Simonsen 1574. Museet på Koldinghus (s. 2500). NE fot. 1985. – *Schränke aus Eichenholz von einer vom Propst Christen Lange und Pfarrer Jens Simonsen eingerichteten (†)Bibliothek. Heute im Koldinghus Museum.

hals, er sammen med tre tilsvarende, løse gavle, fra (†)bænke(?) henstillet på loftet.

En *skammel* fra 1800'rne, rund, med fire balusterben, to tvær- og en midtersprosse, sortmalet, står bagved altret.

Langs skibets vægge løber *paneler* (jfr. fig. 25-26) fra 1926, 150 cm høje, med tre rækker omtrent kvadratiske fyldinger og profileret gesims. Grå med gesims i lysebrunt, sort og grønt.

Til erstatning for en †*servante*, tidligst nævnt 1900, blev der efter ønske 1963 indbygget vaskefad i et skab.⁶²

Fra et (†)bibliotek, indrettet 1574 bag altret, stammer dele af en * *egetræsskranke* (fig. 48), oprindelig muligvis udformet som det nuværende præsteværelsesaflukke i Ribe S. Katrine (s. 748). Nu delt i to, henholdsvis 181 og 184 cm lange, 134 cm høje partier med hver tretten balustre. Disse, af hvilke de to yderste er lidt kraftigere, består af firsidede led øverst og nederst og herimellem skiftevis usmykkede kugleled og pæreformede led med varierede udskæringer, hovedsagelig bladmønstre. Over- og underkanten af den ene gitterhalvdel dækkes af en reliefskåret kursivindskrift (fig. 49), hentydende til samlingens oprettelse og initiativtagerne hertil, sysselprovsten, kantor i Ribe Christen Lange og den lærde sognepræst Jens Simonsen (jfr. epitafium nr. 1): »Ut relinquerent posteris monumenta pietatis potissima voluerunt Christi Languis cantor ripensis & Johannes Simonides ecclesiastes loci hic Bibliothecam fieri et testimonium fidei suae anno d(omi)ni 1574 mense Majo« (for til efterslægten at efterlade de bedste mindesmærker om fromhed bestemte Christen Lange, kantor i Ribe, og Jens Simonsen, stedets præst, at der her skulle indrettes et bibliotek til vidnesbyrd om deres tro. Det Herrens år 1574, maj måned).¹²⁴ Gitteret var 1763¹²⁵ opsat på begge sider af altertavlen, med undersiden i flugt med underkanten af dennes storstykke (jfr. fig. 30), og er sandsynligvis identisk med det træværk omkring altret, som 1855 ønskedes malet i samme farve som stolestaderne, 1865 afrenset og 1872 malet i egetræsfarve.¹³ Træet står nu afrenset. Siden 1927 på Museet på Koldinghus¹²⁶ (inv.nr. 7 19 4).¹²⁷

Pengeblok, 1800'rne, 94 cm høj, med side på 18 cm. Jernlåg med pengetragt, på to af siderne

Fig. 49. Udsnit af indskrift på *egetræsskranke fra (†)bibliotek indrettet 1574, jfr. fig. 48 (s. 2500). NE fot. 1985. – Ausschnitt aus Inschrift auf *Eichenholzschranke von einer 1574 eingerichteten (†)Bibliothek. Vgl. Abb. 48.

Fig. 50. Indre set mod øst. Hude fot. o. 1910. – *Innenansicht nach Osten um 1910.*

jerndæksel og -låge, begge holdt fast af vandrette, ombøjede jernbånd og lågen desuden af lodret. Blokken er malet i mørkt gråt med hvide versaler: »Y(dre) M(ission)« over låget.

To pengebøsser, formentlig anskaffet efter synets ønske 1956,⁶² af messing, fra Dansk Paramenthandel, er ophængt indenfor indgangsdøren og ved udgangen til tårnrummet.

Pengetavle (fig. 52), o. 1660, til kollekter for Helsingør hospital, jfr. tavler i Ribe domkirke og Ribe S. Katrine (s. 463 og 764). Samlet længde 87 cm, skuffens 22. Drejet skaft, bevaret halvdæksel. Forsiden af det konturudsavede rygbræt bærer Frederik III. s kronede monogram over versalerne: »Helsingør«, begge dele i relief. Under den delvis afskallede egetræsådring skimtes ældre (barok?) staffing bestående af rødt på blå bund.

Jernbunden *dørføj*, formentlig fra 1700'rne (1737?), med ramme og lås samt enkelte jernbånd fra 1926, da den efter knap 40 års opmagasinerings genindsattes.¹²⁸ Fløjen består af tre lodretstillede egebjælker af forskellig bredde, på både for- og bagside sammenholdt af otte vandrette, trekantmønstrede jernbånd. Timeglasformet låseplade. På båndene umiddelbart over låsen er trekantmønstret afbrudt af »1737 – PBS« (på indersiden) og »smedemester Lund«, skrevet med runer og efterfulgt af årstallet 1926 i romertal (på ydersiden). Begge indskrifter er graverede.

En jernring i *†kirkedøren*, afbrudt af fjenden under Torstenssonkrigen 1643-45, blev repareret 1647/48.¹⁹

En *†(dør)lås* fandtes tidligere på Museet på Koldinghus (inv.nr. 231).

Fig. 51. †Orgel, 1904, bygget af Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing (s. 2502). Walther Frobenius fot. 1958. -†Orgel von Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing, 1904.

Pulpitur (jfr. fig. 26), i vest, i sin nuværende skikkelse fra 1881, omend let ændret 1904; med balustrade fra o. 1574, på midten afbrudt af orglet. De 81 cm høje balustre er udformet som på *skranken fra (†)biblioteket, med firsidet sokkel og kapitæl og herimellem skiftevis usmykkede kugleled og langstrakt pæreformede led med va-

Fig. 52. Pengetavle fra o. 1660, til kollekter for Helsingør hospital (s. 2501). NE fot. 1985. - *Sammelteller für Spenden für das Helsingør Hospital, um 1660.*

rierede udskæringer. Balustradens to dele afgrænses af flade søjler, der som frisen under håndlisten er smykket med reliefskårne friser og knapper. Pulpituret hviler siden 1904 på fire firsidede, træklædte jernsøjler med profilkapitæler. Opgangen, i skibets nordvesthjørne, har balustre udformet som forenklede udgaver af renæssancebalustrene. Stafferingen er fra restaureringen 1977f. og består af hvidt til balustrene samt rødt, sort og grågult til rammeværket. Pulpituret er tidligst nævnt 1791.¹²⁹ 1853 trængte dets gulv og stole stærkt til reparation og 1865 skulle det affrensnes. I forbindelse med en ombygning 1881-82 blev det anbragt på to jernsøjler,¹³ der ved anskaffelsen af †orglet 1904 erstattedes af de nuværende lavere.⁶² 1926 blev pulpiturets gulvareal indskrænket og søjlerne flyttet et stykke mod vest.¹²

Fra et (†)støttesystem under pulpituret ældre end 1881 stammer måske en egetræssøjle, 225 cm lang med firsidet postament og rillet skaft, afrenset og nu henlagt på loftet.

Orgel, 1966, med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørfløjte 4', Oktav 2', Spidsfløjte 1'. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af Rolf Graae. På vestpulpituret. Manualværkets bemalede facade, der er indfældet i pulpiturbrystningen, er opdelt i fire tårne med smalle mellempartier. Pedalstemmen er anbragt bag gitre i to mindre huse bagest på pulpituret, de største piber er ført op gennem loftet. Spillebordet er placeret i manualværkets bagvæg, †Orgel (fig. 51), 1904, med seks stemmer, bygget af Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing. Disposition: Bordun 16', Principal 8', Salicional 8', Gedakt 8', Oktav 4', Dolce 4'. Pneumatisk aktion.¹³⁰ Anskaffet ved frivillige bidrag fra menigheden. På vestpulpituret.¹² Rester af facaden, i nyromansk stil, ligger på loftet.

Salmenummertavler. 1-3) O. 1900,¹³¹ 74×45 cm, med svungen under- og overkant og ring til ophængning i den sidste; sortmalede med søm til tal af hvidmalet metal. 4-7) (Jfr. fig. 30) anskaffet efter synets ønske 1935,⁶² 114 × 118 cm, med pilastre til siderne og trekantgavl med indefter

Fig. 53-54. 53. Præsterækketavle fra 1700'rne, med nyere navneplade (s. 2503). 54. Tavle nr. 1, opsat 1602 af sognepræst Jon Jensen Kolding over lensmand Caspar Markdanner til minde om dennes velgerninger mod kirken. Tilskrevet billedskærer Mads Christensen Gamst (s. 2503). NE fot. 1985. — 53. *Pastorentafel aus dem 18. Jahrhundert mit neuerem Namensschild*. 54. *Erinnerungstafel errichtet vom Pfarrer von Jensen Kolding 1602 für den für die Verbesserungen der Kirche verantwortlichen Lehmann Caspar Markdanner. Dem Bildschnitzer Mads Christensen Gamst zugeschrieben*.

svungne skrågesimser. Søm til tal malet med sort på hvide brikker. Gråbrune. Henlagt på loftet. Fem †*salmenummertavler*, malet med tavlelak og beregnet til kridtskrevne numre, ønskedes 1887 opmalet.¹³²

Præsterækketavle (fig. 53), fra 1700'rne, med påsat nyere plade til anførsel af navne og årstal. Profilindrammet tavle, 155×104 cm, omgivet af gennembrudt bladværk med drueklase forinden. Brun med rødbrune profiler og navnene på kirkens præster efter reformationen i hvid kursiv. Ophængt på skibets nordvæg, mellem de to østligste vinduer.

Præstemaleri (fig. 55), o. 1712, portræt af sognepræst August Richter, †1712. Maleriet, olie på lærred, lysningsmål 74×58 cm, viser en sortklædt præst i halvfigur med stor hvid pibekrave og paryk, holdende en bog i venstre hånd. Fi-

guren er ved en istandsættelse 1888 ved J. B. Sùthølfør skåret ud, påsat et nyt lærred og delvis overmalet. Baggrunden blev malet sort, og indskriften »August Richter/ geboren 1670 (30 October)/ gestorben 1717(!) Sein Alters/ 42 Jahr 3 Monat« tilføjet i hvid skriveskrift i øvre venstre hjørne,¹³³ til erstatning for en oprindelig indskrift, der også omfattede dødsdatoen »1. Sept.« samt »A(nn)o 1699 zum Predig Ampt«.⁴⁷ Op-
hængt på skibets nordvæg, over orgelpulpitu-
ret.

†*Præstemaleri*. 1874 hang et oliemalet portræt af præsten Bartram Høyer, †1759, på skibets nordvæg.

Tavler. 1) (Fig. 54) mindetavle, opsat 1602 af sognepræst Jon Jensen Kolding over lensmand Caspar Markdanner (1533-1618), til minde om dennes istandsættelse af kirken (jfr. historisk

Fig. 55. Maleri fra o. 1712, forestillende sognepræst August Richter, †1712 (s. 2503). NM fot. 1979. – *Pastorenbild, um 1712. August Richter, gest. 1712.*

indledning og tårn). Tavlen, muligvis et arbejde af billedskærer Mads Christensens værksted (jfr. prædikestol), er af eg, 238×120 cm. Det højrektangulære midtfelt med malet versalindskrift flankeres af søjler med kompositkapitæler, prydbælte med beslagværk og diamantbosser samt søjlepostamenter med løvehoveder. De udskårne vinger har beslagværk med bosser og muslingeskaller. Svungent topstykke med to udskårne volutter og hængestykke med konsoller omkring et halvovalt felt med bøjler, frugtophæng og tovsnoning.

Den latinske indskrift i midtfeltet er i såkaldt falækisk versemål og lyder:

»De tvrris anatinæ strvctvra/ nobilis viri d. Caspari Marchoda/ni d de Søegaard etc. pio stv-/dio deo immortalis sacrata.

Has quisqvis proficisceris per oras
contemplant viator hancce molem
svblimem, svpereminente clivo
campanam aspice, pvlpitvmq(ue) celsvm,
et svbsellia cerne perpolitata.
Qvæ belle fabricavit architectvvs,

sacris vsibvs atq consecravit.

Qvarto rege tenente Cristiano
norvagvm pariterq(ue) scepra danum

Colgensis generosvs arcis heros.

Hæc Caspar monvmenta clara Merchdan,
mvlto condidit ære et apparatv.

Virtvs te tva Caspar in beatas
tvrris evehet in perenne seclvm.

Immortalitatis gloria/ dignissimo Ionas Kol/ding
posvit 1602.

(Helliget den ædle mand hr. Caspar Markdanner til Søegaard m.m. i from og udødelig hengivelse for hans opførelse af tårnet i Anst.

Du, hvem du end er, som drager gennem disse egne,
betragt, du vandringsmand, denne bygning
ragende tilvejs på den høje bakke,
betragt klokken og den ophøjede prædikestol
og se de fint pudsede bænke,
som bygmesteren smukt har fremstillet
og viet til from benyttelse.

Da den fjerde kong Christian bar
sceptrene, det norske ligesom det danske.

Den ædelbårne helt på Kolding slot,
Caspar Markdanner, byggede disse herlige mindes-
mærker,

byggede dem med stor bekostning og foranstaltning.
Din dyd, Caspar, vil løfte dig til de salige
tårne, vil løfte dig til evig tid.

For ham, som fuldt fortjente udødelighedens hæder,
satte Jonas Kolding dette (mindesmærke) 1602)«.

Gesimsen bærer versalindskriften: »Modvlvs phalecio metro decvrrns (rytmen løber i falækisk versemål)«, mens topstykkets midtfelt smykket af initialerne »C(aspar) M(arkdanner)« og dennes tværdelte våben. – Den oprindelige¹³⁴ farvesætning er bevaret i den sorte bundfarve med forgyldte bogstaver og rød, grøn og forgyldt staffering på rammeværket. – På skibets nordvæg, hvor det også hang 1874.

2) (Jfr. fig. 25) opsat 1800 af kirkeejeren, borgmester Hans Junghans og hustru, jfr. Gesten s. 2535, med indskriften: »2 Mosebog 20,24/ Paa hver den sted som ieg,/ lader ihukomme mit navn,/ vil ieg komme til dig/ og velsigne dig/ H(ans) J(unghans) E(Lisabeth) J(ust)/ Aar 1800.« – Højoval, hvælvet sort skifertavle, ca 75×50 cm, med indhuggede, forgyldte versaler og skriveskrift (navne og årstal). Mellem navne-

Fig. 56. Epitafium nr. 2, o. 1793, over præsten Jens Hostmark, †1793 (s. 2507). NM fot. 1979. – *Epitaph Nr. 2 für den 1793 gestorbenen Pfarrer Jens Hostmark. Um 1793.*

trækkene er indhugget en roset. Indsat i muren over triumfbuen.

Belysningen, fra 1915,⁶² består af fem *lysekroner*, to mindre og tre større, alle i barokform med midtdelt hængekugle og balusterskaft, foroven afsluttet i skål. De mindre kroner har otte lysearme og seks pyntearme med klokkeblomster, de større både otte lyse- og otte pyntearme. Ophængt i sortmalede jernstænger med forgyldte kugler i henholdsvis koret (de mindre kroner) og skibet (de større). Desuden seks *lamper* med profileret vægplade og tre lysearme, ophængt i skibet.¹³⁵ På loftet er henlagt dele af (†)*petroleumslamper* (jfr. fig. 50), ifølge inventariet o. 1900⁶² oprindeligt fire store og otte små.

Kirkeskib, skænket 1966.¹³⁶ Fregat med navnet »Den norske Løve« i sort kursiv omgivet af sort kartouche på gyldent navneskilt under agter-

spejlets vinduer. To batteridæk, begge med kanonporte prydet af løvehovedplaketter. Agterspejl med tilsvarende plaketter, to mandsfigurer og bladværk, og galionsfigur af form som kronet løve med økse. Skibet er brunt over og hvidt under vandlinien; agterspejlets vinduer er blå og plaketterne samt de udskårne dele forgyldte. Ophængt mellem de to vestligste lysekroner.

†*Ligbårer*. En ligbåre blev 1630/31 repareret af Christen Snedker og 1639/40 erstattet af en ny med »jernspoller«, dvs. spoler, tværstænger.¹⁹

Klokke, omstøbt 1894, som en kopi af og med gentagelse af indskrift og udsmykning på tårnklokke nr. 2, fra 1590.¹³⁷ Tvm. 100 cm. Om halssiden to linier reliefversaler adskilt af profilliste og flankeret af bladborster: »werbum domini manit(!) in eternum (Guds ord bliver evindeligt) lod her Jon Jensen sovn prest Hans Ifversin oc Nis / Tamisen i Gamst kieri veri støbe dene kloc til Ands kieri Gvd til ere an(n)o 1590«. Ordene adskilles af stjerner, ruder eller plaketter; de sidste formet som afstøbninger af et 4,5 cm højt, ovalt segl(?).¹³⁸ Slagring med tre lister og indskrift i reliefversaler: »Omstøbt i Anker Heegaards etablisement paa Frederiksværk 1894«. Ophængt i vuggebom.

†*Klokker.* 1) En klokke på 2½ skippund (400 kg) blev afleveret ved konfiskationen 1528.¹³⁹ 2) 1590, udformet som og omstøbt til den nuværende 1894, efter at den siden 1868 havde været revnet og midlertidigt repareret.⁶²

Klokkestol, til én klokke, fra 1941, indbygget i tårnhætten og beklædt med bly.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 57) o. 1577, over sognepræst Jens Simonsen (jfr. (†)bibliotek s. 2500), opsat af enken Maren Jakobsdatter, med tekst forfattet af efterfølgeren Jon Jensen Kolding.¹⁴⁰

Renæssancetavlen, 188×115 cm, af eg, er arkitektonisk opbygget, med midtfelt flankeret af kannelerede søjler. Den bærer foroven arkitrav og trekantgavl og forenden et postament med svungent, volut-prydet hængestykke samt hængeskiver. Tavlen er udfyldt af malede versalindskrifter; på gavlen gravskrift for Jens Simonsen.

på midtfeltet afdødes ord om sig selv og på hængestykket enkens giverindskrift.

Trekantgavlen: »1577/ Incluto Fride-/rico II: sceptrigero: d. Io-/annes Simonides, hvivs fani/ symmysta fideliss: Vir stvdiis litera-/rvm insignis, ingenio acri, incredibiliq(ue) indvs-/tria: 3. noctis vigilia d. Lvciaē, deliqvwm spiritus/ sentiens, bene confessvs in ardenti filii dei invocatione/ foeliciter vita cessit qvi longo vsv & divtvmo stvdio didicit morta/ lia spernere & se ipsvm non ignorare (1577, da den berømmelige Frederik II førte sceptret: Hr. Jens Simonsen, denne kirkes meget tro medtjener, en betydelig mand ved sine lærde studier og sin skarpe forstand, med en utrolig nidkærhed, følte i den tredje natte time efter St. Lucie dag,¹⁴¹ at hans ånd svigtede, og efter tilbørligt skriftemål samt brændende påkaldelse af Guds søn, lod han glad livet fare, han som ved lang erfaring og daglig iver lærte at dø, at foragte alt andet og at kende sig selv)«.

Midtfeltet: »Defvinctvs elegiographvs monvmenti svi (Den afdøde klagesangskriver om sit eget mindesmærke).

Linde, gravi nixv laxavit viscera mater,
agrestem. Agresti me genvitqve loco:
sed schola ripensis stvdiis ntrivrit honestis,
doctvs vbi pariter mox alios docvi.
Divini hinc verbi Koldingæ præco creatvs,
Christe tvīs ovibvs pavvla sancta dedi.
Inde gregis cvstos præsentis factvs, vbi annis
septem appone decem, mvlta docendo tvli.
Hic finis vitæ flvidæ fvit, hospes amande.
Mente tva memori verba repone mea:
Noxa hominvm conceptio, poenaq(ue) nascier vltrix,
vita labor, lvcitvs, cvra, rvina, metvs:
Sordibvs et morbis, gemitv, ploratibvs orsa,
desinit vt cæpit tristis origo, malis.
Tot natvra parens volvit nos ferre noverca,
criminis vt memores sic fieremvs adæ.
Hisce solvtvs dormio, consortisq cvbilis.
Ivxta me tvto pignora trina cvbant.
Bis gemina afflictam sociam, cvm prole relinquo
qvorum patronvs sis devs atq pater.
Nec tecvm vt vidvis benefaxis Christe paciscor,
cvm facias cvnctis sponte, libensq(ue) bene.
Ast qvia nvnc bene dormio, non te nosco viator
ipsvm te qvi sis noscere qvæso velis:
Id qvod es ipse fvi, qvod svmq eris, ocyvs ipse,
vermibvs esca ego svm, vermibvs esca venis.

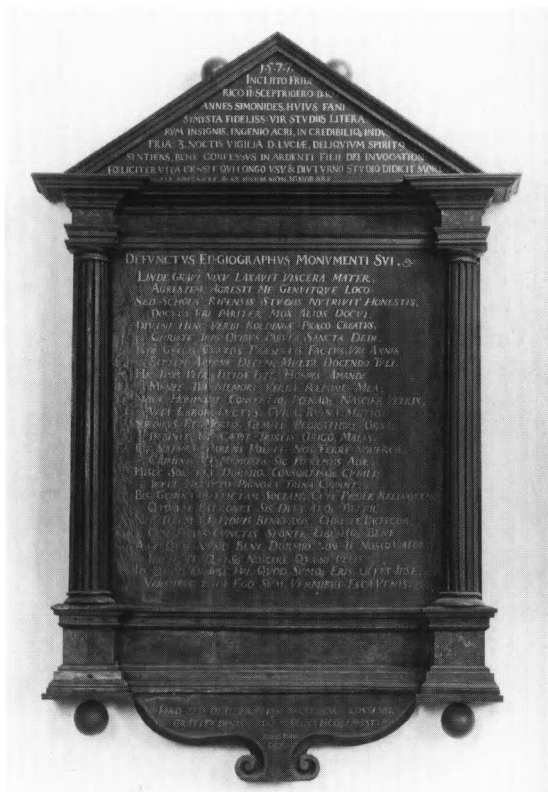

Fig. 57. Epitafium nr. 1, 1577, over sognepræst Jens Simonsen, †1577, opsat af enken Maren Jakobsdatter og forfattet af efterfølgeren Jon Jensen Kolding (s. 2505). NE fot. 1985. – *Epitaph nr. 1 für den 1577 gestorbenen Pfarrer Jens Simonsen. Eine Stiftung seiner Witwe Maren Jakobsdatter und vom Nachfolger Jon Jensen Kolding verfasst, 1577.*

(I Linde forløstes min moder med stort besvær, landlig var jeg, hun fødte mig på et landligt sted, men Ribe Skole nærde mig med hæderlige studier, snart blev jeg lærer for andre, da jeg næppe var deres lige i lærdom.
Dernæst valgtes jeg til Guds ords forkynder i Kolding:
Kristus, jeg gav dine får hellig føde.
Derfra gjordes jeg til hyrde for nærværende hjord, hvor jeg i syv plus ti år udstod meget som lærer.
Her kom mit skrøbelige liv tilende, kære gæst:
Læg dig mine ord på dit erindrende sind:
Syndig er menneskers undfangelse, at fødes er straf og hævn,
Livet er møje, sorg, kummer, forfald og frygt, opstået af smuds og sygdomme, jammer og gråd, det ender med onder, som dets sørgelige oprindelse begyndte.

Så meget ville vor stedmoder, den fædrene natur, at vi skulle bære,
for således at blive mindet om Adams skyld.

Jeg sover, befriet fra alt dette. Fra hende, som delte mit leje,

hvilere tre panter trygt ved min side.

To tvillinger, en sørgende hustru med afkom, efterlader jeg mig.

Vær du, Gudfader, deres beskytter.

Ejheller tinger jeg med dig, Kristus, om at gøre godt mod enker,

da du af dig selv gør godt mod alle, og det så gerne.

Nuvel, såsom jeg nu sover godt og ikke kender dig, du vandringsmand,

beder jeg dig om at ville vide, hvem du selv er:

Hvad du er, har jeg selv været, og hvad jeg er, vil du snart blive selv:

Jeg er ormeføde, du kommer til at blive ormeføde».

Hængestykket: »Viro svo desideratiss svccessoris consensv./ gratitvdinis ergo Marina Jacobi, moesta. P(osuit)/ Jonas Joann./ Col: f(ecit). (Med eftermandens billigelse har jeg, den sørgende Maren Jakobsdatter, anbragt dette taknemmeligheds tegn mod min dybt savnede mand. Jon Jensen Kolding gjorde dette)«.

Tavlen har bevaret den oprindelige¹³⁴ farvesætning med forgyldt indskrift på sort bund, mørkegrønne søjler med røde kannelurer, rød frise og postament med hvidmarmorering samt mørkegrønne og gule lister. – 1874 hang den, som nu, på skibets nordvæg.

2) (Fig. 56) o. 1793, over præsten Jens Høstmark (jfr. gravsten nr. 2), †1793. »Jens Høstmark Præst til Aanst og Giesten Mee-nighe(de)r, hvis Fader var Hr. Proust Høstmark i Piedsted, Moder Chatarine Dorthea Lausen«.

Præsteportrættet, olie på lærred, 75×63 cm, er et brystbillede af en sortklædt præst med kort, sortgrå paryk og lille pibekrave. Ovennævnte indskrift er anført på lærredet til højre for figuren og er desuden overført til lærredets bagside. Fordelt på rammeværkets topstykke, vinger og hængestykke står frakturindskriften: »Jens Høstmark, Blev Præst Anno 1759, Døde i Aaret 1793, Efter Loed sig/ Een Søn Niels Høstmark/ og Een Datter Chatrina Dorthea Høstmark«, afsluttet af Joh. 14,29. Ved en istand-

sættelse 1908 var lærredet flænget og lappet. – På skibets nordvæg, hvor det også hang 1874.

Gravsten. 1) (Fig. 59 og 60) romansk, af rødlig granit, svagt trapezformet, 166×59/50 cm. Ornamenterede bånd, henholdsvis trekloverblade i rankeslyng og tovsnoninger, kanter stenen og deler den i to omtrent jævnstore felter. De udfyldes af relieffer, hvoraf det øvre viser et frontaltvendt, kærligt omslynget par: en kvinde iført tætsiddende (kone)hue med strud og et fodsidt skørt, og en mand med krøllet pagehår, moust-

Fig. 58. Kirkegårdsmonument, o. 1609, over sognepræst Jon Jensen Kolding, †1609, og hustru Maren Jakobsdatter (s. 2508). NE fot. 1984. – *Friedhofsdenkmal für den 1609 gestorbenen Pfarrer von fensen Kolding und seine Ehefrau, Maren Jakobsdatter.*

Fig. 59. Romansk gravsten (nr. 1), øvre halvdel med kærligt omslynget par (s. 2507). NJP fot. 1991. – *Romanischer Grabstein mit dem Relief eines Liebespaares.*

che og ankellang kjortel.¹⁴² I stenens nedre felt ses et firbenet dyr, formentlig en ko,¹⁴³ placeret vinkelret på parret. Stenen, der givetvis skyldes den samme stenhugger som sydportalen (s. 2470), er traditionelt blevet opfattet som en gravsten over et ægtepar. Andre tolkningsforslag går ud på, at den er udført som et stifterbillede,¹⁴⁴ og at dens billeder symboliserer det himmelske bryllup, med dyret som en advarsel mod dødsyndens vellyst (*luxuria*).¹⁴⁵ – Indmuret i våbenhusets sydmur, hvor den tidligst nævnes i 1760'erne.¹⁴⁶

2) O. 1793, over Jens Høstmark (jfr. epitafium nr. 2), præst til Anst og Gesten, †1793, med første hustru Amalie Christine Margrethe Stellwagen, og anden hustru Ida Johanne Rogers, †16. aug. 1777.

Den grå sandsten, 178×118 cm, har rocailler i hjørnerne samt forhøjet og udslidt indskriftfelt

med kursiv og versaler (navne). – Stenen lå endnu 1880 over en *†muret grav* på kirkegården,¹⁴⁷ nu indsat i våbenhusets østmur.

**Gravramme* (fig. 61), o. 1700, over Martin Schoster (jfr. alterklæde s. 2486), barnefødt i Holsten i Wilster, †22. april 1700, i hans alders 65. år.

Egetræsrammen, 187×80 cm, udfyldes af planker og bærer en indskåren versalindskrift, der fortsætter på tværbjælken og delvis på plankerne. – 1874 lå gravrammen i gulvet under de to mandstole foran indgangen. Optaget senest omkring 1900.¹⁴⁸ Nu i Museet på Koldinghus (inv. nr. 7195).

En *†muret grav*, lukket af et plankelag, konstateredes 1926 i skibets midtgang.¹²

Kirkegårdsmonument (fig. 58), o. 1609, over præsten Jon Jensen Kolding, †1609, med hustru

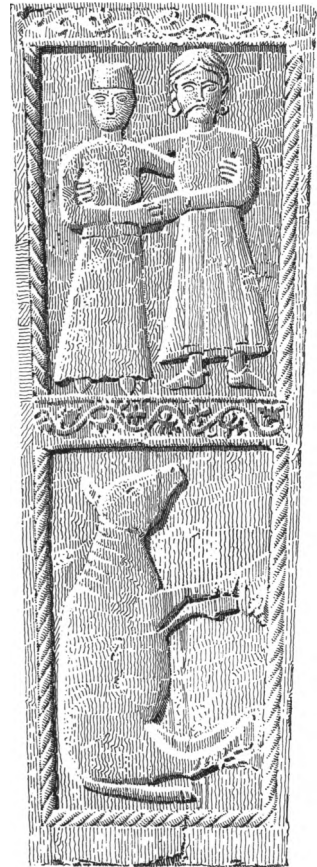

Fig. 60. Romansk gravsten (nr. 1, s. 2507). Tegning af V. Koch 1892. Efter Jydske Granitkirker. – *Romanischer Grabstein. Zeichnung 1892.*

Maren Jakobsdatter. – Stor, rejst sten af gråsort granit, 225 cm høj, udfyldt af en fordybet, nu eroderet og kun tildels læselig versalindskrift på latin og dansk: »... Koldingensis ... vixit ... mort ... cæles ... nvnc ... et terre / he[r] hvile[r] ha[n]s .. re [hv]strv ... daater Gvd gif[ve] ... gledelig ops[tandelse] ... Ano 16..¹⁴⁹ 1922 opstillet på sin nuværende plads på kirkegården, ved korets sydmur, hvor den tidligere havde ligget i mange år.

Smedejernsgitter, anden halvdel af 1800'rne, 70 cm højt, omkring gravsted med himmelport af sort granit over (først afdøde) M. Jacobsen, *1814 på Damgård, †1893 i St. Anst. Tresidet gitter af 5 fag i gotiserende former, kronet af trepas-spir og adskilt af ottekantede stolper med blomsterlignende spir. Sortmalet. Delvis defekt. På kirkegården, syd for tårnet.

Fig. 61. *Gravramme, over Morten Schoster, †1700 Museet på Koldinghus (s. 2508). LL fot. 1981. – *Grabrahmen für ~~Morten~~ Schoster, gest. 1700.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokol 1862f. – *LA Vib*. Regnskabsbog for Anst kirke 1617-62 (C KRB 15). Koldinghus rytterdistrikt 1717-65. Forskelligt kirker og tiender m.m. vedr. 1724-66 (G Ryt. 9.2). Do. Synsprotokol for kirker og skoler 1735-36 (G Ryt. 9.23). – *LA Åbenrå*. Synsprotokol 1823-74.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske lands-

bykirker, VII, 1885, s. 113-21. – *Indberetninger*. J. Helms 1874 (bygning, inventar, gravminder), L. A. Winstrup 1883 (kalkmalerier), A. E. Tiemroth 1889 (kalkmalerier), J. Schiøtt 1889 (kalkmalerier), anonym o. 1890 (bygning, inventar, gravminder), V. Koch o. 1890 (epitafier), A. E. Tiemroth 1890 (kirkegård), Chr. Axel Jensen 1903-05 (inventar), samme 1905 (altertavle, prædikestol), Erik Bayer 1906 (altertavle), Chr. Axel Jensen 1906 (epitafier), Harald Munck 1925 (loft), J. Iversen 1933 (utrykt manuskript: bygning, inventar, gravminder), Mogens Larsen 1977 (inventar), S. A. Aakjær 1977 (restaurationforslag), Jens Dalgaard 1978 (kalkmalerier), Robert Smalley 1978 (kalkmalerier), konserveringsværkstedet i Grønbæk 1981 (altertavle), Vitus Nielsen 1981 (gravsten).

Tegning og opmålinger. NM2. Tegning af eksteriør

samt opmåling (plan, bygningsdetaljer, font og romansk gravsten) ved A. Clemmensen 1875. Akvarel af romansk gravsten ved J. B. Löffler 1881. Tegning af eksteriør samt opmåling (plan, opstalt, bygningsdetaljer, font og romansk gravsten) ved V. Koch 1891-92. Opmåling af spir ved H. Lønborg-Jensen o. 1940. Grundplan og tværsnit samt detalje af absid ved Henrik Jacobsen 1992.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker, I,

1894, s. 99-100. H. Storck: Jydske Granitkirker, 1903, s. 1-2, med tavle 1-5. J. Iversen: Andst Kirke og Præsten Jonas Jensen Koldingensis, ÅrbRibe X, 1940-43, s. 353-69.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting og

Niels Jørgen Poulsen, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier ved Ulla Kjær, inventar ved Ulla Kjær, Vibeke Andersson Møller (præstemalerier og tavler) og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson Møller og Ulla Kjær (gravsten nr. 1). Tysk oversættelse: Bodil Moltesen Ravn. Redaktionen afsluttet juni 1992.

¹ DiplDan, 2. rk. II 417.

² P. Terpager: Ripæ Cimbricæ, 1736, 446; O. Nielsen: Gamle jydske Tingsvidner, 1882, s. 102, 103 og

³ »Tunc ecclesia tantum tres habuit sacerdotes scilicet Broderum de sancto Clemente, Sybrandum de sancto Petro, Nicolaum de Anstath (dengang havde kirken kun tre præster, nemlig Broder fra S. Clemens', Sybrand fra S. Peters og Niels fra Anst)«. Ribe Bispekrønike, udg. ved Ellen Jørgensen, KirkehistSaml. 6. rk. I, 28f.; Helge Sogaard: Ribe bispekrønike, Årb-Ribe, XVIII, 1972-74, s. 267.

⁴ J. Iversen: Andst Kirke og Præsten Jonas Jensen Koldingensis. ÅrbRibe. X, 1940-43, s. 353-69.

⁵ P. Terpager: Ripæ Cimbrica, 1736, s. 446.

⁶ Kong Valdemars Jordebog, udgivet ved Svend Aakjær, 1926-43, I,2 s. 7. Repert 2. rk. 3263 (1473).

⁷ Kronens Skøder III, 265-66.

⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Miscellanea 1726-74 (C 4.168).

⁹ RA. DaKanc. A 29. Efterretninger om ejere af kirker og kirketiender 1726-97.

¹⁰ August F. Schmidt: Gjesten Sogns Historie, Kolding 1955, s. 188.

¹¹ RA. DaKanc. I. departement, brevsag 1332/1806.

¹² J. Iversen: Andst kirke, 1933. Utrykt manuskript i NM.

¹³ LA Vib. Ribe amts østre provsti. Synsprotokol for Anst m. fl. hrdr. 1829-91 (C 45.4-9).

¹⁴ KancBrevb. 6. marts 1567. Formuleringen viser, at værgerne ikke umiddelbart kunne råde over kirkens part af tienden. Det samme gjaldt i disse år for Grene og Vorbasse (s. 2283 og 2305).

¹⁵ Jfr. Jon Jensen Kolding: En ny Danmarksbeskrivelse 1594, oversat og kommenteret af Allan A. Lund. Wormianum 1980. Jonas Jensen var en tid også kirkeværge, jfr. (†)indskrift på kassetteloftet 1605.

¹⁶ Jfr. note 15. J. Iversen (jfr. note 4) har fejlagtigt opfattet Jon Jensen som en søn af Jens Simonsen.

¹⁷ Da Atlas. V, 959; DaSagn. III 764, s. 148; DaFolkemSaml. 1906/23 2665.

¹⁸ DaSagn. ny rk. III 349, s. 87.

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Anst kirke 1617-62 (C KRB 15).

²⁰ KancBrevb. 20.jan. 1588.

²¹ Også præsteindberetningen 1638 fremhæver byens beliggenhed ved hovedvejen, jfr. Præsteindberetninger til Ole Worm 1625-42, udg. ved Frank Jørgensen 1970, s. 256.

²² Note 19 og LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

²³ Tømmer til nye rammer til de tre riste er nævnt 1640.

²⁴ Nævnt i regnskaberne 1625, 1635 og 1651 (note 19).

²⁵ RA. DaKanc. F 47, 1792. Indberetninger fra gejstligheden om kirkernes tilstand.

²⁶ Jacob Helms: Ribe domkirke, 1870, s. 98 og 102f.

²⁷ Helms: Tufstenskirker I, 99-100.

²⁸ Storck: Granitkirker, s. 1-2. — Andreas Clemmen-

sen fremlagde 1879 to tegninger af sydportalen, målt 1875, i Tegninger af ældre nordisk Architectur, I. Samling, 3. rk.

²⁹ Beckett: DaKunst I, 1924, s. 97, 100f. og 108.

³⁰ Mackeprang: Døbefonte, s. 320.

³¹ Mackeprang: Portaler, s. 59f.

³² Elna Møller: Er moderen jævngammel med døtrene, i Strejflys over Danmarks bygningskultur, Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 83-98.

³³ Jfr. Marianne Nielsen og Niels Jørgen Poulsen: På sporet af den »jyske fod«. Om måleenhederne i jyske, romanske kirker, herunder Ribe domkirke, i Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 50f.

³⁴ I tufstenskirken i Billum (s. 1075) ligger centrum for apsidsens indvendige cirkelslag dog en murtykkelse øst for korgavlen.

³⁵ Teksten s. 2364 er byttet om. Fig. 28 viser skråkantens profil i skibet.

³⁶ Det første skifte over soklen måler ligeledes 49 cm i højden.

³⁷ Jfr. opmåling af Andreas Clemmensen 1875.

³⁸ Ifølge Mackeprang: Portaler (s. 58f.) omfatter Ribegruppen foruden domkirken fir søjleportalerne i Anst, Skanderup og Vamdrup, Taps (i Vejle amt), og Aller, Tyrstrup og Skodborg i Sønderjylland (DK. SJyll. s. 260f., 279f. og 732f.). Hertil kommer de to tosøjleportaler i Føvling og den i Malt.

³⁹ Den ydre, vestre søjle er i to dele.

⁴⁰ I denne base er de øverste profilerede tovsnoet.

⁴¹ Relieffet er kun 2,5 – 3 cm dybt.

Fig. 62. Dåbsfad fra o. 1550, skænket af kirkeejer Hans Junghans og hustru 1775 (s. 2494). NE fot.

1985. - *Taufschüssel, um 1550. Eine Stiftung des Patrons Hans Junghans und seiner Ehefrau, 1775.*

⁴² Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, Herning 1987, s. 38 og 208ff.

⁴³ Sml. også tympanet i Bække kirke (s. 2392). Den ene sidefigur opfattes her fejlagtig som Johannes (med kalken), men bør utvivlsomt tolkes som Paulus med bogen.

⁴⁴ Mackeprang: Døbefonte, s. 320; Portaler, s. 173.

⁴⁵ Sml. også kragbåndene i Skanderup kirkes norddør (s. 2364, fig. 14).

⁴⁶ LA Vib. Anst, Jerlev og Slavs herreders tingbog 1699. Synsforretning 26. maj 1699, indført 31. maj.

⁴⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4.772).

⁴⁸ Niels Jørgen Poulsen: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel. NMArb. 1980, s. 56-66.

⁴⁹ Otto Norn: To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 62, Åbenrå 1986, s. 109.

⁵⁰ Der er tale om 2., 5. og 6. bindbjælke, regnet fra øst. Udtagningen af prøver er sket i samarbejde med Antikvarisk Samling i Ribe. Analysen er foretaget af institutionen Wormianum, Højbjerg (jfr. Wormianum. Dendro-dateringer. Sag nr. 451. ASR 981, prøve I-III). Prøve II (6. bindbjælke) viste et fældningstidspunkt ca. 1406.

⁵¹ To udskaarne rosetter opbevares i Museet på Koldinghus (inv. nr. 2 30).

⁵² Suppleret efter Helms 1874.

⁵³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

⁵⁴ Anst havde sammen med Lejrskov og Skanderup meget betydelige tiendeindtægter (jfr. s. 1023, fig. 4).

⁵⁵ Heri var medregnet udgifterne til et loft i våbenhuset, der aldrig kom til udførelse. Fire tylder eller skulle hentes i Åbenrå.

⁵⁶ LA Vib. Koldinghus rytterdistrikt 1717-65. Forskelligt kirker og tiender m.m. vedr. 1724-66 (G. Ryt. 9.2).

⁵⁷ Laurids Engelstofts dagbogsoptegnelser 1807-08, i Danske Samlinger for Historie m.m. III, 1867-68, s. 115.

⁵⁸ Jorden blev anbragt på kirkegården nord for kirken og kantet med kvadre fra skibets gennembrudte vestgavl.

⁵⁹ Note 19. Til tårn og stetter indkøbtes 1635 og igen 1651 12 skålpund brunrødt.

⁶⁰ Sml. de nedbrudte kirker i Verst og Jordrup samt Lejrskov og Skanderup.

⁶¹ LA Åbenrå. Synsprotokoller for Lø og Møgeltonder hrdr.s provsti 1823-74.

⁶² Synsprotokol 1862f.

⁶³ Indb. af provst J. Schiøtt. Figurene fandtes på dækstenen over den »nye indgangsdør«, sikkert den

Fig. 63. Alterkande af tin, o. 1862 (s. 2492). NE fot. 1985. – *Abendmahlskanne*, Zinn. Um 1862.

netop genåbnede præstedør i koret. Uden at antagelsen begrundes, hedder det, at der med en vis sandsynlighed findes »store malerier højere oppe på murene«.

⁶⁴ Jfr. Robert Smalley og Ulla Hastrup: Problemer med kalkmalerierne, i Danske kalkmalerier. Romansk tid (1080-1175), 1986, s. 92.

⁶⁵ Ifølge indb. af Robert Smalley kunne der længst mod nord ses undertegningen af en stående person, og mellem denne og tårnet, ved siden af hinanden, en figurklædning og et hoved. Forudsat at fødselsscenen på nordvæggen kan opfattes som Jomfru Marias, kan fremstillingen på vestvæggen måske tolkes som Mødet ved den gyldne port.

⁶⁶ Jfr. indb. af Smalley.

⁶⁷ En præcis datering af udsmykningen vanskeliggøres af, at den ikke synes at kunne sammenlignes med andre kendte udsmykninger.

⁶⁸ Ved afdækningen kunne der anes 11 hoveder, jfr. indb. af Smalley.

⁶⁹ Indb. af L. A. Winstrup og af Smalley. De af Smalley omtalte rester af et våbenskjold i højde med buelagene nederst på triumfvæggens nordside kan måske også henføres til renæssanceudsmykningen.

⁷⁰ Iversen (note 12) s. 29. Flytningen af bordet fandt sted, uden at dette blev nedbrudt.

Fig. 64. S. Eustachius. Figur fra nødhjælperserien på altertavlen fra o. 1520, nu på prædikestolshimlen (s. 2488). NE fot. 1985. – *Der hl. Eustachius. Figur aus der Nothelfergruppe des Flügelaltars um 1520. Auf dem Schalldeckel angebracht.*

⁷¹ Note 62. 1899 ønskede synet et alterklæde af rødbrunt silkeplys med kors af ægte guldbrokade, men 1915 nævnes, at altret var dækket af rødt klæde.

⁷² Frisen, 190 cm lang og 29 cm bred, har indtil 1981 været deponeret på Museet på Koldinghus, inv.nr. 9 10 2.

⁷³ Det sydlige er fornyet.

⁷⁴ Knibtangen var 1905 placeret i hånden på Pilatus' skriver og ynglingen i stedet forsynet med et spyd.

⁷⁵ Egentlig blot pilgrimsstav.

⁷⁶ Filips almindelige attributter er et latinsk kors, et patriarkalkors, en sten eller en skål med en slange eller drage. Sværdet antyder en ombytning med Mattæus, jfr. nr. 11.

⁷⁷ Mattæus' almindelige attribut er et sværd, jfr. Filip, nr. 3. Den som Mattæus betegnede figur skal snarest opfattes som Jacob d.y., der kendes på sin valkestang.

⁷⁸ Ifølge den indtil 1926 bevarede dæklade, jfr. indb. af Mogens Larsen 1977.

⁷⁹ Indb. af Erik Bayer. Renæssancebrættet var i nyere tid helt dækket med sort maling.

⁸⁰ Om nødhjælperne, jfr. Bengt Ingmar Kilström: Nødhjælperne i KultHistLeks. og N.-K. Liebgott: Hellige mænd og kvinder, 1982, s. 71f.

⁸¹ Venstre hånd er afslået.

⁸² Højre hånd er afslået.

⁸³ C. A. Jensen foreslår 1905, at denne kvalitativt af-

vigende figur kan stamme fra en senere restaurering.

⁸⁴ Under forudsætning af at der er tale om en af de traditionelle nødhjælpere, kan denne figur muligvis identificeres med S. Blasius.

⁸⁵ En bispeklædt helgen med en monstrans eller kalk findes også på altertavlerne i Tjæreby (DK. Sorø s. 928) og i Vester Starup (s. 1663), hér tolket som S. Norbert af Magdeburg eller den smedekyndige biskop S. Eligius, der dog som oftest afbildes med hammer og tang, jfr. Karl Künstle: *Iconographie der Heiligen*, Freiburg 1926, s. 194f.

⁸⁶ Figuren er af C. A. Jensen opfattet som en helgeninde, der ved en sekundær beskæring har fået korte skorter over nøgne ben. Denne antagelse synes dog modbevist af, at der findes rester af middelalderlig kridtgrund på underkanten af den nuværende kofte.

⁸⁷ Initialerne kan muligvis stå for »Hr. Kaspar Markdanner«.

⁸⁸ Beckett: *DaKunst II*, 174. Til gruppen er endvidere knyttet figurer fra altertavler i Rødding (Haderslev a.) og fra Gauerlund (Vejle a.). I modsætning til enkelte af figurene fra Herslev synes disse dog ikke at have nogen lighed med altertavlen i Anst.

⁸⁹ Jfr. note 13 og indb. af Mogens Larsen 1977, med henvisning til Sønnichsens signatur på *†predellaen*.

⁹⁰ I stedet for den hvide farve på karmtræet, som hørte til 1775-bemalingen, valgtes dog en rød, som formentlig stammer fra 1708. På samme måde blev den kraftigt blå baggrundsfarve tonet ned til en nuance, der ligeledes synes at kunne henføres til 1708. Med udgangspunkt i noget usikre, ældre farvespor blev der desuden malet skyer på midtskabets bagklædning, ligesom apostlene blev forsynet med hvide glorieringe. De sidste tilføjelser blev atter fjernet 1980-81. Jfr. indb. af Mogens Larsen 1977.

⁹¹ Midtskabets dækplanke måtte således udskiftes og den svundne bagklædning øges i midten.

⁹² Fortegnelse udgivet af Guldsmedefagets fællesråd 1976, s. 29. Det temmelig udpudsede mærke minder om mestermærket for Koldingguldsmiden Didrik Seede, der fik borgerskab 1637 og døde 1658 (Bøje 1982 nr. 6561).

⁹³ Jfr. Sven Fritz: *Guldsmid Hendrich Böttcher i Ribe, i Mark og montre*, 1967, s. 21f., med gengivelse af et stempel som på sygesættet i Anst s. 26, b.

⁹⁴ Fortegnelse udgivet af Guldsmedefagets fællesråd 1976, s. 54.

⁹⁵ Note 47. Levetzow døde 1719.

⁹⁶ Skranken er udført af smed Andreas Winther, Anst.

⁹⁷ LA Vib. Koldinghus rytterdistrikt 1717-65. Synsprotokol for kirker og skoler 1735-36 (G. Ryt. 9.23).

⁹⁸ 1846 var koret så opfyldt med stole, at der kun var ½ alen mellem »den øverste« og alterskranken, jfr. note 13.

⁹⁹ Troens billeder (note 42), s. 133.

Fig. 65. Prædikestolshimmel med malet årstal 1602, jfr. fig. 45 (s. 2497). Til højre ses rigsvåbenet, til venstre sognepræst Jon Jensen Koldings våben og på hjørnet S. Jørgen, en figur fra altertavlen (s. 2488). NE fot. 1985. – *Schalldeckel mit bemalten datum 1602, vgl. Abb. 45. Rechts das dänische Reichswappen, links das Wappen des Pfarrers Jon Jensen Kolding, und als Eckfigur St. Jørgen aus dem Flügelaltar.*

¹⁰⁰ 1700 havde kirken intet dåbsfad, jfr. note 53.

¹⁰¹ Stemplet kendes fra en række tilsvarende fade, jfr. f.eks. Ribe S. Katrine kirke (s. 747) og lyderup (DK. Holbæk s. 745).

¹⁰² Til Mads Christensens værksted er endvidere knyttet prædikestolen i Grimstrup, opstillet 1604 og forsynet med (snedker?)initialerne MCS og CM (s. 1695 med note 39 s. 1707). Denne er både hvad komposition og forlæg angår nært beslægtet med stolen i Årre, mens figurskæringerne har en ganske anden karakter end på stolen i Anst.

¹⁰³ Baldakinens bræddebeklædning er fornyet i fyr, formentlig o. 1823, jfr. note 61.

¹⁰⁴ Billedtypen findes i ældre tradition, som f.eks. på fremstillingen i Biblia Pauperum, o. 1475-1500.

¹⁰⁵ G. Garde: Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede, 1961, s. 235f. med fig. s. 288.

¹⁰⁶ Kun de fire er bevaret.

¹⁰⁷ 1862 ønskedes trappen fornyet og fire år efter »udfyldt«, jfr. note 62.

¹⁰⁸ Jfr. altertavle. 1878 fandtes prædikestolen smukt malet og forgyldt, jfr. note 62.

¹⁰⁹ Jfr. indb. af Mogens Larsen 1977. Iflg. Iversen (note 12) s. 12 var stolens nyeste restaurering og staf-fering udført af henholdsvis hjuler Jens Ovesen i Anst og P. Sønnichsen, jfr. altertavle, samt dennes efterfølger J. B. Sühthöfer.

¹¹⁰ Ifølge Mogens Larsen har især den blå bundfarve og de blege karnationer samme karakter som alter-tavlens 1775-bemaling.

¹¹¹ De gyldne indskrifter er udført med slagmetal over en ældre forgyldning.

¹¹² Skønt årstallet synes korrekt, jfr. mindetavle nr. 1, er det i sin nuværende form af yngre dato, ligesom dets placering sandsynligvis også er sekundær. 1766 fandtes således initialerne I.I.C. under topstykket med Jonas, »C(hristian) 4.« under topstykket med rigsvåbenet og »1602 « under topstykket med Mark-danner-våbenet, jfr. note 47

¹¹³ Delene ønskedes allerede 1969 fornyet, jfr. note 62.

¹¹⁴ Iversen (note 12) s. 20. Gavlene blev udført af snedker Erik Jensen.

¹¹⁵ Jfr. regning af 12. okt. 1893, Museet på Koldinghus. Af farve er nu blot bevaret spor af en rødbrun farve i bunden af udskæringerne.

¹¹⁶ Jfr. brev fra sognepræst A. E. Tiemroth til Museet på Koldinghus. De seks gavle var efter fornyelsen af stolene 1880-81 henstillet i tårnrummet.

¹¹⁷ Note 13. Stolen var sikkert af nyere dato, idet der 1792 hverken fandtes særskilte eller lukkede stole, jfr. note 25.

¹¹⁸ KancBrevb. 30. dec. 1567.

¹¹⁹ Note 62. Inventariet 1915 nævner to lænestole bag altret.

¹²⁰ Note 13. Ifølge Iversen (note 12) s. 27 var stolen forsynet med en skranke inddelt i fire båse til offergaver, en til hver af kirkens lærere.

¹²¹ Således henviser Helms 1874 til et besøg tretten år tidligere og forklarer, at stolen nu er forsvundet, mens det hos C. A. Jensen 1905 hedder, at der i den gamle degnestol findes foldeværkspaneler med usædvanligt kraftige stave. Ifølge Iversen (note 12) s. 14 blev stolen sendt til Museet på Koldinghus, en op-

Fig. 66. Skibets sydportal, set indefra (s. 2473). NJP fot. 1992. – *Blick von Innen auf das Säulenportal in Schiffssüdwand.*

lysning, som museet dog ikke har kunnet verificere.

¹²² Jfr. korrespondance og regning for fotografi af stolen, indgivet 29. dec. 1892, på Museet på Koldinghus. Stolen er forgæves eftersøgt på Nationalmuseet.

¹²³ 1860 ønskedes stenbænkene beklædt med brædder, jfr. note 13.

¹²⁴ Skønt kirkeordinansen 1537 foreskrev, at sognepræsterne skulle eje visse bøger, synes det ikke almindeligt, at de gejstlige biblioteker i den første tid var særlig store, jfr. L. Nielsen: *Danske privatbiblioteker gennem tiderne*, I, 1946.

¹²⁵ HofmFund. Appendix til Ribe stift, 1763, hvori det desuden hedder, at bibliotekets bøger var fjernet for 30 år siden.

¹²⁶ Jfr. brev fra Museet på Koldinghus til NM2 11. febr. 1927.

¹²⁷ Inventarnummeret omfatter foruden de to gitterhalvdele en gennemsavet søjle og dele af yderligere fire søjler.

¹²⁸ 1881 ønskedes den gamle dørfløj erstattet af en dobbeltdør til at lukke udefter, et ønske, der dog først

synes opfyldt otte år efter, 1889, (jfr. note 62 og 12).

¹²⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv, kirkesyn 1788-92 (C.

4. 190).

¹³⁰ Meddelt af Th. Frobenius & Sønner. De tre sidste stemmer i dispositionen var oktavtransmissioner af de tre første.

¹³¹ Note 62. Tavlerne er ikke nævnt i et udateret inventarium fra o. 1900(F), men findes 1915.

¹³² Note 13. Tavlerne er senest nævnt i inventariet 1915 (note 62).

¹³³ Indtil 1908 fandtes desuden ordene »Rep 1888 af J. B. Sütthölfer«.

¹³⁴ Indb. af Mogens Larsen 1977.

¹³⁵ Af de oprindelige fem ekstra lampetter, jfr. note 62, ligger rester på loftet.

¹³⁶ Skibsmodellen, i størrelsen 1:50, er bygget på giverens, arkitekt E. Billings, modelskibsfabrik i Anst sogn og ophængt 1967.

¹³⁷ Kopien af indskriften, der i første række ønskedes udeladt til fordel for »Andst kirkeklokke. Omstøbt 1893 / Kommer, thi alting er beredt«, blev foretaget efter en særlig bevilling fra ministeriet.

¹³⁸ Ifølge en skitse af den endnu ikke omstøbte $\dagger$ klokke (NM), viste plaketterne initialerne MH over et skjold med et bomærke udformet som et kors med et kryds over tværarmen og et halvt kryds (opadvendt pilespids) under denne. Ifølge F. Uldall: *Om de danske landsbykirker*, VII, 1885, s. 121, bar $\dagger$ klokken dels bo- eller støbermærke med »MH«, dels et mærke udformet som et gejstligt segl.

¹³⁹ RA reg. 108A, nr. 21. Rgsk. ældre end 1559. Fortegnelse over indkrævede klokker.

¹⁴⁰ Jon Jensen Kolding blev 1. juni 1578 gift med Marren Jakobsdatter.

¹⁴¹ Dvs. 13. december.

¹⁴² Jfr. Fritze Lindahl: *Om dragter i dansk middelalder*, i *Folk skaber klæ'r, klæ'r skaber folk*, 1971, s. 66.

¹⁴³ Jfr. Løffler: *Gravsten*, s. 15f., tavle XIV med fig. 72, hvor koen udlægges som en kalv eller et lam.

¹⁴⁴ H. K. Kristensen: »Den middelalderlige gravsten ved Andst kirke«, *ÅrbRibe*. X, 1940-43, s. 370-373.

¹⁴⁵ Torkild Hinrichsen: *Corpus der romanischen Grabsteine Dänemarks*, Hamborg 1988, IV, 468/1661. Dyret er her foreslået opfattet som et æsel.

¹⁴⁶ HofmFund. Appendix til Ribe stift, 1763.

¹⁴⁷ Indb. ved A. C. Tiemroth 1890.

¹⁴⁸ C. A. Jensen konstaterede 1903-05, at gravrammen var forsvundet.

¹⁴⁹ Allan A. Lund giver i efterordet til Jon Jensen Koldings *Danmarksbeskrivelse* (note 15) s. 133 følgende forslag til gravskriften, transskriberet og med den latinske del oversat: »Her hviler Jonas.....han leved godt på jord / han døde også godt / himmelske han ... / nu i triumf / og jorden(?) ... / her hviler Joannis kæ/re hustru Marine Jakobs/datter Gud give hennen / en glædelig opstandelse / ano 16.. «.